

Prof. Dr. Cavit SUNAR

ANA HATLARIYLA İSLÂM TASAVVUFU TARİHİ

Tasavvuf, (Yokluk)ta yok olmamaktır.
Tasavvuf, (Varlık)ta var olmamaktır.
Ne göklerde (Tanrı) ne yerde (İnsan)
Nefsinde (Tek) durup (Ek) olmamaktır.

Cavit SUNAR

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI: 143

Prof. Dr. Cavit SUNAR

ANA HATLARIYLA İSLÂM TASSAVVUFU TARİHİ

Tasavvuf, (Yokluk)ta yok olmamaktır.
Tasavvuf, (Varlık)ta var olmamaktır.
Ne göklerde (Tanrı) ne yerde (İnsan)
Nefsinde (Tek) durup (Ek) olmamaktır.

Cavit SUNAR

İnsan ile Allah'ı birbirlerine kavuşturan tek bir
yol vardır; o da:

Akıl'da (Bilgi),

Kalb'de (Sezgi),

Gönül'de (Sevgi),

olan yoldan başka değildir.

Cavit Sunar

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Önsöz	5
Giriş	7
Hasan Basrî	14
Râbia Adeviyye	16
Zünnûn Mısırî	20
Hâris Muhasibî	25
İbrahim Edhem	29
Yahya Râzî	33
Bâyezîd Bistâmî	36
Cüneyd Bağdâdî	41
Mansûr Hallâc	49
Gazâlî	52
Şehabeddîn Sühreverdî (Maktûl)	57
Muhyiddin Arabî	61
Bedreddîn Sîmâvî	77
Celâleddîn Rûmî	83
Sonuç	89
İslâm Tasavvufu Tarihi Ek Notları	97
Bibliyografya	125

ÖNSÖZ

Bu kitabımız, konu bakımından, 1975 yılında yayımlanan (Tasavvuf Tarihi) adlı Ders kitabımızın bir devamı gibidir. Ancak, İslâmî öneminden ötürü, bu konuyu, özet mahiyette de olsa, ayrıca işlemeği ve kitap olarak sunmağı daha uygun gördük.

Allah, faydalı kılsın.

Cavit Sunar

GİRİŞ

Tasavvuf, ulu Tanrımızın ve sevgili Peygamberimizin çeşitli âyetler ve hadislerle işaret buyurdıkları, bir çok azizlerimizin de çeşitli deyimlerle dile getirmeğe çalıştıkları aklî düşünce ile birlikte riyâzât ve mücahededden geçen ruhsal bir tasfiyeye, zevk ve vicdana, keşf ve şuhuda ait bir bâtın ilmi, bir ledün ilmi, bir sır ilmidir; hakikatların hakikatıdır; hikmettir¹.

Tasavvuf'un ne olduğu hakkında binlerce tanım yapılmışsa da² Tasavvufu felsefî bir sistem hâline koyan büyük mutasavvıf Muhyiddin Arabî, Peygamberimizin işaretlerine uyarak: "Tasavvuf, Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanmaktır" demiş, ve dolayısıyla, Allah'ın sıfatları ile vasıflanmak olduğuna dokunarak, Tasavvuf hakkında yapılan bütün tanımları en veciz bir şekilde özetlemiştir.

Tasavvuf, Hak'kın zâtından, dolayısıyla, isimlerinden ve sıfatlarından ve bunların tecellilerinden söz eden, bundan ötürü de ilmin hakikatlarını açıklayan ve bu hakikatların da tek bir hakikata dayandığını bildiren bir ilimdir ki bu ilim, Şeriat'ın zübdesidir; ve Şeriat'ın zübdesi olmakla da bir taraftan tamamiyle Şeriat'a uygunluktan, diğer taraftan da Nefs'i tezkiye ve Ahlâk'ı tasfiyeden ibarettir. Esas-

ta, Peygamberlerden ve onların getirdikleri Kut-sal Kitap'lardan maksat da bundan başka değildir. Şu hâlde, Tasavvuf, baştanbaşa Hikmet ve Ahlâktır. Mutasavvıf olmak ta Hikmet ve Ahlâk sahibi olmak demektir. Bu yolda Kur'an şöyle demektedir: "Kitap ve hikmet ile iki cihanda kurtuluşun yolu, ancak, ahlâk tezkiyesidir", (Cum'a. 2); "Nefsini habisliklerden arındıran noksanlıktan sıyrılıp kurtuldu; arındırmayıp onlara uyan ise noksanlıktan sıyıp kurtulmadı", (Şems. 10-11); "Allah Hikmet'i dileğine verir. Kendisine ilim ve hikmet bahş olunan büyük hayra ulaşmıştır. Bunu ancak Tam akıllılar anlayabilirler", (Bakara. 269). Peygamverimiz de şöyle demiştir: "Ben, ancak, ahlâkınızı tamamlayıp mükemmelleştirmek için gönderildim"; "Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanınız."

Başka bir deyişle, Tasavvuf, en son varlığın ilmidir; konusu da insanın kendi nefsinin bilmesi, dolayısıyla, Rabb'ını bilmesidir. Nitekim, Peygamberimiz: "Nefsini bilen Rabbını bilir" buyurmuştur. Zira, bu ilmin gâyesi Allah'a kavuşmaktır. Bu gâye bakımından da Tasavvuf, diğer bütün ilimlerin en üstünü ve en şerefliisidir. Gerçek mutasavvıf ta, sâdece, Allah'tan, Mutlak Vahîk'tan söz eden değil, Allah'a, Mutlak Varlığa kavuşandır; kavuşmanın delili de, sâdece, "Bilmek" değil, fakat, bilerek "Olmak"tır.

En nihayet, Tasavvuf, İslâm Dininin temeli olan (Vahdet-i Vücut) fikrine⁴ dayanan bir ilim yoludur. Bunun için de Tasavvuf'un kaynağı yalnız ve yalnız Kur'an ve Sünnet'tir. Nitekim, mutasavvıflar Vahdet-i Vücut meselesinde, özellikle, aşağıdaki âyetlere ve hadislerle dayanırlar.

Âyetler:

O (yani Allah)ı evveldir, âhirdir, zâhirdir, bâtıdır (Hadid. 3).

Maşrik ve Mağrib, Allahındır. Yüzünüzü ne tarafa çevirerseniz Allah'ın yüzü oradadır (Bakara. 115).

O'nun yüzünden başka her şey yok olucudur (Kasas. 88).

İşlerin hepsi O'na döner (Hadid. 5). Ben insana onun şah damarından daha yakınim (Kaaf. 16).

Siz nerede iseniz O sizinle beraberdir (Hadid. 4).

Ben sizinle (Mûsa ve Hârun) beraber iştir ve görürüm (Tâhâ 46).

Onları siz öldürmediniz ve lâkin Allah öldürdü. Attığın zaman sen atmamıştın ve lâkin Allah atmıştı⁵ (Enfâl. 17).

Hadisler:

Allah vardı ve O'nunla birlikte hiç bir şey yoktu.

(Bu hadisi duyan HZ. Ali: "Şimdi de öyledir" demiş).

Benim, Allah ile olduğum vakitler vardır. Beni gören Allah ü Taâlâyı gördü.

Nefsini bilen Rab'bını bilir.

En doğru söz, Şair Lübeyd'in şu sözüdür: "Bilinsin ki Allah'tan başka hiç bir şey gerçek değildir; gelip geçicidir, nefsinde yok olucudur".⁶

İslâm dinine dayanan ve ahlâkın aslî düsturunu korku ve mükâfat üzerine değil de aşk, muhabbet ve vahdet fikri üzerine kuran ve bu sebeple, yüz yıllar boyunca, İslâm'da, yüksek felsefî fikirlere olduğu kadar Şiir ve San'at hayatına da ışık tutan Tasavvuf, kalbî sezgisi ve pek derin ve renkli ilâhî hayat görüşü ve yaşayışı ile İslâm düşüncesinin San'at hâlini aldığı yönüdür. İnsanı Allah'a ulaştıran, dolayısıyla, kendi ilâhî hüviyyetine ve hürriyyetine kavuşturan yol odur.⁷ Bu yol, Peygamberle başlar ve Muhyiddin Arabî ile hem zirvesine ulaşır hem de inkıraz devresine girer.

Peygamberimiz, Peygamberliğinden önce, sık sık Hira dağına giderek orada İbrahim dinî üzerine ibadet eder ve bazan bir hafta bazan da bir aya yakın bir müddet orada kalarak halvet ve riyazette bulunurdu. Peygamberimiz, zâhiri bakımından kulluk, bâtını bakımından da ferdî velâyet üzre idi. Kendisine bağlananlardan çoğuna Şeriatın zâhirî kühümlerinden, fakat, yakınlerine de Kur'anın bâtın hükümlerinden söz ederdi. Kur'anın iç manası ise Allah'ı birlemek ve Allah'ı bilmekten ibârettir. Bu sebeple Peygamberimiz, yakınlerini hem eşyanın hakikatlarını hem de Allah'ı yakinen bilmeğe ve her şeyde yalnız Allah'ın varlığını, vücudunu görmeğe çağırırdı. Bununla beraber, Peygamberimizi tam bir mutasavvıf saymamız doğru olamaz. Zira, O, her şeyden önce, bir Kanun kurucusu, bir Din kurucusudur.⁸

Sahâbe ve Tâbiîn devrinde de Tasavvuftan bir ilim olarak söz edilemez. Zira, onlar da her şeyde Kur'ana ve Peygambere uydular. Sahâbe ve Tâbiîn'in yaşadıkları birinci ve ikinci hicrî yüz yıllarda Ta-

savvuf, zâhitlik, Nâsiklik, Fakihlik, Fakirlik... gibi adlar altında sâdece dışa ait, yani Allah'ın rızasını kazanıp Cennete girmek ve Allah'ın cemâlini müşahede gâyesi ile idi. Yüz altmış hicrî yılında ölen Kûfe'li Ebu Hâşim, ilk defa, resmen (Sûfi) lakabı ile lakablandı.⁹ Üçüncü ve dördüncü yüz yıllarda ise dışa ait olan bu ibâdet şekli içe yönelmiş, kalbe ait bir bâtın ilmi olmuş, dolayısıyla de Şeriat'ın dış yüzünden ayrılınarak ruh tasfiyesi, Allah'a aşk ve Allah ile birleşme (İttihad) gâye edinilmişti. Bu tasfiyeden, zamanla, yavaş yavaş illüminasyona çıkıldı ve ilk olarak Hâris Muhâsibî tasfiye ile hürriyete kavuşan kimsenin illüminasyon derecesini elde edebileceğini, dolayısıyla, Allah ile de birleşebileceğini söyledi. Tasavvuf, hicrî beşinci yüz yılda kalbe ait bir iman ve zevka ait bir bilgi olarak gerçek mutluluk yolu sayıldı. Bu yolda ilerleyen Tasavvuf, Endülüs'te, İbn Masarra' ve Şahabüddîn-i Sühveverdi-i Maktûl'un İsrakî fikirlerinden geçerek Muhyiddîn-i Arabî'de (Vahdet-i Vücûd) felsefesi oldu.

Kısaca, Tasavvuf, İbn Arabî'ye kadar, pratik durumunu korumuş, yani Kitap ve Sünnete uymağı, emirlere ve nehiylere itaatı, taat ve ibâdeti, kalbi mâsivaya muhabbetten ayırmağı, nefsi tezkiye ve kalbi tasfiyeyi hedef edinmiş iken İbn Arabî ile teorik duruma geçip Felsefeleşmiş ve özellikle, İbn Arabî'nin, (Fusûs) u, - Fahrüddîn-i Irakî'nin¹⁰ (Lemeât)ı ve Câmî'nin¹¹ (Levâih)i ile de dört bir tarafa yayılmış ve en nihayet Muhyiddin'den sonra bir Teozofi (Bir takım gizli ilimlerle karışık Tasavvuf) hâlini almış, ilerleme ve orijinaliteden kesilerek sırf taklitten ve tekrardan ibaret kalmıştır.

Peygamberimizden Muhyiddin Arabî'ye kadar uzanan Tasavvufu, gösterdiği esaslı gelişmeler açısından, üç büyük devreye ayırabiliriz:

1- Peygamberimizden Cüneyd-i Bağdâdî'ye kadar olan devre.

Bu devre, İmam Ali ile başlar ve Cüneyd'te son bulur. Peygamber zamanında mutasavvifâne kelimeler, özellikle, İmam Ali'den sudur etmiştir. Meselâ: "İlim bir noktadır"; "Ben, bâmn altındaki noktayım"; "Gördüm, bildim, taptım. Ben, görmediğim Allah'a tapmam" gibi sözler hep onundur¹². Sûfiyye tarikatlarının hepsinin başı İmam Ali'dir. Bu yolda gece gündüz Peygamberimizin etrafında bulunan Ashâb-ı Suffâ'nın da bedenleri yokluk ve fakirlik timsâli, elbiseleri sabır ve tevekkül, gıdaları da aşk ve muhabbet idi.

2- Cüneyd'ten Muhyiddin'e kadar olan devre.

Bu devrede İmam Ali'den çeşitli yollarla gelen Tasavvufi bilgi Cüneyd zamanında bir araya toplanmış ve Tasavvuf, artık, muntazam bir usûle ve açıklanmış terimlere malik bir mezheb olmuştur.

Cüneyd, tenzih fikri ile tevhid fikrini bağdaştırmış bundan ötürü de kendisine (Seyyid'üt-Tâife) adı verilmiştir.

Bu devrin sonlarında ezkâr, riyâzât ve mücahedenin yerini hakikatların hakikatının aranması ve Allah'ta fânî olma arzusu aldı ve büyük bir şahsiyet te ortaya çıktı: İmam Gazâlî. Gazâlî, (İhyâu Ulum'id-Dîn) adlı kitabında Kuşeyrî'nin sûfiyye

yolunun edeblerine ve s fiyyenin zevk ve vicdan hal-lerine ait olan (Risale) si ile Hâris Muhasibî'nin özellikle vera' ve takvâya ait (Riâye)sini birleştirmiş ve s filer arasında kullanılan us l ve terimleri de açıklamıştır. Gazâlî'den sonra da bu yolda pek çok kıymetli eserler verilmiştir.

Gazâlî de zâhir ile bâtını uyulurma a çok gay-
ret etmiş ise de zâhire fazla ta'viz verdiğinden kendi
gayretini kendi baltalamıştır.

3- Muhyiddin Arabî devri.

Tasavvuf, Muhyiddin'in (Vahdet-i Vücûd) fel-
sefesi ile tamamen felsefileřti. Muhyiddin, her türlü
Tasavvufî meseleyi incelemiş, her fikri mantık  sını-
rına kadar götürmüř, her düřünceyi büyük bir ce-
saretle ve tam bir açıklıkla ortaya atmıştır. Bu devir-
de, özellikle, nefsin yaratılışının hakikatı ve mahi-
yeti, vahdetten kesretin nasıl çıktığı, Hazerât-ı Hams
veya Tenezz l t-ı Sitte gibi meseleler  n pl nda yer
almış ve artık Tasavvuf, İslâm Dininin en kuvvetli
temel dire i olmuştur. Fakat, Muhyiddin'den sonra
Tasavvuf, ancak, onu taklid ve tekrardan ibaret kal-
mış ve gittikçe safsatalaşıp yozlaşmıştır.

şimdi, birinci hicri yüz yıldan bařlayarak tarih
sırasınca bu yolun ulularını ele alalım ve onların belli
başlı Tasavvufî görüşlerini kısaca gözden geçirelim.

HASAN BASRÎ

(H. 20-110)

İslâm'da sûfiyye, ilk, olarak Basra'da zuhur etmiştir. Bu fırkanın ilk başkanı da Hasan Al-Basrî'dir¹³.

Hasan Basrî, Tâbiînden ve İmam Ali'nin ashabından ve öğrencilerindendir ve tarikatda da halifesidir. Bir çok tarikatlar onun vasıtasıyla İmam Ali'ye dayanır. Hasan Basrî, İmam Hasan'dan da ders görmüş ve özellikle hayır ve şer, kaza ve kader konularını İmam Hasan'ın ictihad ettiği gibi kabul etmiştir.

Hasan Basrî, Peygamberimizin ve ashâbının i'tikadları ve İmam Mansur Al-Mâturidî ve Ebu Hasan Al-Aş'arî Hz.lerinin ictihadları üzere bulunan Ehl-i Sünnet'in de ilk ve meşhur İmamı ve Mu'tezile'nin başı Vâsıl b. Atâ'nın da hocasıdır.

Hasan Basrî'nin hareket noktası, geçici olan bu dünya hayatından yüz çevirip yalnız Allah'a yönelmek ve dayanmak ve O'ndan korkmak idi. Çünkü, bu dünya hayatından Peygamberler de yüz çevirmiş, hatta, Allah bile bu dünyayı kendisinden ayrı olmak üzere yaratmıştır.

Hasan Basrî, daima korku ve kaygı içinde idi ve sürekli korku ve kaygının da iyi işler işlemekte büyük rolü olduğuna inanırdı. Çünkü, bu dünya

geçicidir, en sonda, bu dünyadan hesap sorulacak bir âhiret gelecektir.

Hasan, “Hâl” kavramı üzerinde de durmuş ve onun nefs muhasebesine ait tanımları Muhasibî’nin tanımlarına esas olmuştur. O, şöyle diyor: “Bu dünyada kendini muhakeme etmiş olanlar için Kıyamet günündeki muhakeme de hafif geçecektir”.

Hasan Basrî, cehennem ateşinden çok korkardı ve daima cenneti ve cennetin ni’metlerini arzuları ve şöyle derdi: “Ey Âdem oğlu! Senin dinî hayatın!, İşte ekmeğin ve işte kanın! Ey Âdem oğlu! Yalnız başına öleceksin, yalnız başına mezara gireceksin, yalnız başına tekrar diriltileceksin ve yalnız başına muhakeme olunaksın! Ey Âdem oğlu! Nefsinden sakın, nefsinden sakın! Nefs-i emmârelerinizi daima tahkir ediniz, zira, şahlanmağa meyâldırlar... Cennetin gerisinde olan her ni’met hürdür ve Cehennemden başka her imtihan kolaydır!...”.

Hasan Basrî’ye göre insan, dünya ile istemeye istemeye aradaşlık etmelidir ki sonunda mutlu olabilsin. O, bu hususta da şöyle der: “Dünya senin bineğindir. Eğer ona hâkim olup binersen seni yüklenip taşır. Eğer hâkim olamazsan o sana biner ve seni ezer, öldürür”.

Hasan Basrî, yalnız zühd ve riyazete değil, tefekkür de büyük önem vermiştir. Zira, onca tefekkür, insana iyinin ve kötünün ne olduğunu gösteren bir aynadır ve insanı her zaman kötülük yapmaktan korur.

Kısaca, Hasan Basrî’nin, yolu korkuya ve kaygıya dayanma ve bu suretle Cennet ni’metlerine kavuşmağı umma yolu idi.

RÂBİA ADEVIYYE

(Öl. H. 185)

Basra mektebinde İmam Hasan Basrî'den sonra ikinci önemli ulu kişi Rabia Adeviyye'dir.¹⁴ Bu kadın, devrinin en bilgili, en fazîletli, en yüksek ruhlu ve derin duygulu ve yalnız ilâhî aşk içinde yüzen ve ilâhî aşk şiiirleri terennüm eden Şair kadını idi.

Râbia'nın yolu Hasan Basrî'den ayrıdır. Zira, onun hareket noktası korku ve kaygı ve cehennemden kaçıp cenneti arzulamak değil, Allah'a aşk ve muhabbettir; cehennem korkusu ve cennet arzusu olmaksızın sâdece ve sâdece Allah'ı Allah olduğu için sevmek ve varlığını Allah'ın varlığında eritmektir. İnsanın en büyük gâyesi, cennet ni'metlerine ulaşmak değil, Allah'ın cemâline kavuşmak olmalıdır. Râbia da Hasan Basrî gibi sürekli kaygı içinde yaşardı ve durmadan ağlardı. Fakat, onun kaygısının sebebi cehennem korkusu değil, Allah sevgisi idi.

Râbia, ilk defa (Aşk) kelimesini kullanmış olandır. O, bu hususta Kur'an'ın Mâide sûresinin 56 ıncı âyeti (kim Allah'ı, Peygamberini ve inananları dost edinirse...) ne dayanmış ve bu âyeti şöyle şerh etmiştir:

Seni iki muhabbet ile severim: birisi, sana karşı aşk ile bağlanışımın ifadesi olan muhabbet ile;

Diğeri de Senin sevilmeğe lâayık oluşunun içim-
de yarattığı muhabbet ile.

Sana aşk ile bağlanışım yüzünden yalnız Seni
düşünüyorum.

Senin sevgiye lâayık oluşuna gelince, bu da yü-
zündeki örtüyü kaldırman hususundaki arzumdur
ki Seni göreyim.

Benim için ne beriki ne öteki muhabbet husu-
sunda hiç bir hamd yoktur,

Fakat, Sana hamd olsun!

Râbia, iki çeşit sevgiye işaret ediyor ve birini
diğetine üstün tutuyor. Sevginin biri, insanı Allah'-
tan başka bir şeyle meşgûl olmaktan alıkoyan sevgi;
diğeri de Allah'ın zâtına ait sevgi, yani Allah'ı sırf
Allah olduğu için sevmek. İşte, esas sevgi, sırf Allah'ın
cemâline olan sevgi, bu ikinci sevgidir. Onun için de
Râbia şöyle münâcatta bulunurdu:

“İlâhî! Sana cehennemden korkarak ibâdet edi-
yorsam beni cehennem ateşinde yak. Eğer, cennetini
özlüyerek ibâdet ediyorsam cennetini bana harem et!
Eğer, yalnız Seni sevdiğimden ötürü Sana ibâdet edi-
yorsam beni ezeli cemâlinden yoksun bırakma ya
Rabbî!”.

Kısaca, Râbia, Allah'a aşk ve dostluk, tecellî,
tafdîl'ül-Velî gibi kavramlar üzerinde durmuş ve
bunları işlemiştir. Ona göre insan, kendi içine kapan-
makla Tanrı sırrına ulaşabilir. Her çeşit varlık, Tan-
rı'da birleşir; zira, yalnız Tanrı vardır; kâinat, O'-
nun sıfatlarının tecellîlerinden ibârettir. Tanrı'ya
varmanın tek yolu da sevgidir. Yine Râbia şöyle
diyor: “Başkaları benim ancak dış yüzümle konuşur-
lar; gönlümün içinde ise ben yalnız Seninle konuş-

urum. Dış yüzüm yanımdakilerle beraber ise de gön-
lümün içindeki Yâr, ancak, Sensin!”.

Râbia’nın bu yolu, kendinden sonra da taraf-
tarlarınca peşlendi.

Hicrî üçüncü ve dördüncü yüz yılda büyük mu-
tasavvıfların Basra ve Kûfe’de değil de özellikle
Bağdat’ta yetiştiğini görmektediriz. Bağdat’ta Tev-
hitten ve ahvâl ve makamlardan ilk defa söz eden
Seriyy-as-Sakatî (öl. H. 257) idi ki bu zât Ma’ruf
Al-Kerhî’nin gözde öğrencisi ve suhbet arkadaşı,
Hâris Muhasibî ve Bîşr Hâfî’nin akranı, Cüneyd’in
de hem dayısı hem üstadıdır. Cüneyd, bu zattan
daha ziyade ibâdet eden bir kimse görmediğini söyler.
Sakatî, hayatında daima âh ü figan eder ve daima
“Bu tenim Allah’a muhabbetten kurmuştur” der-
miş.

Sakatî’ye göre bilginin başı sırf Allah’a ibâdet
ve nefsi mâsivâdan paklamaktır. Ona göre mutasav-
vıf odur ki:

a- Bilgi nuru ibâdet nurunu söndürmeye.

b- Kitab ve Sünnete aykırı düşecek bâtinî dille
konuşmaya.

c- Kerâmetleri ilâhî mahremiyyet astarını yırt-
maya.¹⁵

Ma’ruf Al-Kerhî (ölüm. H. 200) de daima Allah
sevgisi ve iştियakı içinde yüzen ve: “Tasavvuf,
hakikatları almak ve halkın elindekinden ümidi
kesmektir” diye Tasavvufu ilk defa tanımlayan-
dır. Bu zat ölürken: “Gömleğimi sadaka olarak veriniz
ki dünyaya çıplak geldiğim gibi yine çıplak olarak gi-
deyim” demiş.¹⁶

Fakat, bu yüz yılların en büyük mutasavvıfları Zünnûn Al-Mısırî, Hâris Al-Muhasibî, Bâyezîd Al-Bistâmî, Cüneyd Al-Bağdâdî ve özellikle Hallâc Al-Mansûr'dur.

ZÜNNÜN MISRÎ

(Öl. H. 245)

Adı, Eb'ul-Feyz Sevban Zünnûn Al-Misrî b. İbrahim'dir. Babası bir Habeş'tir. İlim, vera', hâl ve edeb bakımından zamanının bir danesi idi. Tasavvuf üzerine en evvel kitap yazan ve Mısırda en evvel Tasavvufî hâller ve makamlardan söz eden-odur.¹⁷

Zünnûn şöyle der: Söz, dört şey etrafında dönüp dolaşır:

- 1- Tanrı sevgisi.
- 2- Dünya işlerinden nefret.
- 3- Kur'ana iyman.
- 4- Doğrulduktan sonra değişmekten korkmak.

Zünnûn'da Allah'a aşk meselesi başta gelmektedir. Ona göre Allah'ı sevmek demek te Peygamberin yolundan gitmek ve ahlâkında, işlerinde ve sünnetlerinde ona uymaktır. Bunun için de daima uyanık bulunmak lâzımdır. Bu sebepten de asıl tevbe, gafletten ötürü yapılan tevbedir ki bu çeşit tevbe aydınlara mahsus tevbedir; suçlardan ötürü yapılan tevbe de halka mahsus tevbedir.

Zünnûn'a göre Allah ile kul arasında karşılıklı ilâhî bir sevgi vardır ve bundan ötürü insan bu sevgi

ile Allah'a kavuşabilir, O'nunla birleşebilir. İnsan Allah ile birleşimi de kendi zâtının ilâhî zâtta müstağrak olduğunu hisseder. Bu ilâhî sevgiden de yalnız ehline söz edilmelidir. Zünnûn bu hususta şöyle demektedir: "Seni aralıktan görmek istedim, ancak, gördüğüm vakit kalbimi doldurup taşan sevinç bana hâkim oldu. Artık, göz yaşlarımı tutamadım". Ve yine: "Vâsıl olanların hiç birisi geri gelmez. Yolu tamamlayamayanlar ise müstesna".

Zünnûn'un Allah sevgisi meselesinden sonra ikinci derecede önem verdiği şev bilgi meselesidir. Ona göre bilgi üç türlüdür:

1- Mü'minlerin bilgisi.

2- Kelâmcıların ve Hakîmlerin bilgisi.

3- Allah'ı kalbleriyle tanıyan Allah'a yakîn velîlerin bilgisi ki bu bilgi yakîn derecesinde olan bilgidir. Çünkü, bu bilgi, Allah'ı, birlik sıfatlarıyla doğrudan doğruya tanımaktan ibarettir ve bu bilgi akıl ve istidlâl yolu ile değil, ancak, Allah tarafından insanın kalbine doldurulan ilham ile elde edilen bir bilgidir. Akıl ve istidlâl ile elde edilen bilgi ile insan Allah'ın zâtını, ancak, selbî sıfatlarıyla tanıyabilir. Zira, Allah, insanın Allah hakkındaki hayalî tasavvurundan tamamiyle başkadır. Zünnûn, Allah tarafından insanın kalbine doldurulan bu yâkin bilgi iledir ki: "Rabbımı Rabbım ile tanıdım; Rabbım olmasaydı O'nu asla tanıyamazdım" demiştir. Yine, Zünnûn şöyle der: "İnsanların Allah'ı en çok bilen hayreti en çok olanıdır."

Zünnûn, Âllah'a ulaşma yolunu şöyle anlatır: "Allah'ın sâdıkları vardır ki günahlarının ağaçlarını kendi gözleri önüne dikmişler ve onları kendi

nedâmet göz yaşları ile sulanmışlar, ve onları keder ve ecef şeklinde meyvelendirmişlerdir. O sâdıklar, cin-netsiz mecnun olmuşlardır. Allah ve Resulü yolunda hakim olan bu ma'nevî ni'met sahipleri ve belâgat sahipleri dilleri tutulmaksızın dalgın olmuşlardır. Ondan sonra safâ ve taharet kâsesinden içmişlerdir... İztırabın uzunluğu da onlara sabrı mîras bırakmış, ondan sonra kalbleri Melekût için yanmış ve düşün-celeri perdeler ve heybetler altında saraylar arasında dolaşmış, gölgede teessüf alanı üzerinde durmuşlar ve orada kendi günahlarının kitabını okumuşlar. Nihayet, zâhitlik zirvesine tam bir ver'a sayesinde ulaşmışlar, bu vechile dünyayı terkteki acılık onlara tatlı ve katı kalbleri yumuşak olmuş, o derece ki en sonda selâmete götüren yolu bulmuşlar. Onlar da ruhları semânın yüksek tabakalarında cennet bahçelerinde istirahat etmek ve hayat nehrine dalmak için dağılmışlardır. Onlar kalblerinin ızdırap sedlerini kapamışlar ve emel köprülerini geçmişlerdir. Onlar, nazarı ilmi yok edip hikmet gölünden su-suzluklarını gidermişlerdir. İlâhî hidayet gemisine binmişler, selâmet denizinde ilâhî hidayet rûzgârı ile yelken açmışlar ve en nihayet sükûn ve huzûr cennetine ve şeref ve merhamet kaynağına vâsıl olmuşlardır”.

Zünnûn'a göre insanların en aşağılığı Allah yolunu bilmiyenler ve bilmek te istemiyenlerdir.

Zünnûn şöyle dua ederdi: “Ya Rabbî! Bizi, ruhları melekût'a uçmuş olanlar sırasına, şevket ve azametinin örtüleri kendileri için kaldırılmış olanlar sırasına koy! Onlar ki yakîn nehri içine dalmışlardır; Takvâ ehline tahsis edilen cennetin çiçekleri içinde dolaşmışlardır; Tevekkül gemisi üzerinde şe-

faat dileyen yelkeni açmışlardır. Muhabbet rüzgârı o gemiyi ilâhî izzet yönüne doğru sevk etmiş ve nihayet ihlâs sahiline yanaşmış ve o gemidekiler de artık günahlarını arkalarında bırakmışlardır ve kendileriyle beraber yalnız kulluk amellerini getirmişlerdir. Bütün bunlar, hep senin lutufların sayesinde olmuştur, Ey Erhamürrâhimin!”.

Zünnûn, insanlar hakkında şöyle der: “İnsanlar, ya sâdık ya hâin olur. Sâdık, hakikatı söyler. Hâin, sâdıkın aksinedir. Sıdk, Allah’ın kılıncıdır ki nereye vurursa onu parçalar”.

O, ibâdet hakkında da şöyle der: “İbâdetin anahatarı düşüncedir, nişanı da emmare nefse karşı koymaktır. Fakatçok kimse aklının ihtarlarına bakmaz da nefsinin aldatışlarına kapılır”.

O, Kanaat hakkında da der ki: “Kanaat ehli zamanı insanlarından daha rahat ve akranlarından yüksek ve ulu olur”.

O, fakr hakkında der ki “Allah’ın kulu üzerine sertlik ve gazabının alâmeti onun fakrdan korkmasıdır”.

Ve yine der ki: “Mi’desi yemekle dolu olan insanda hikmet barınamaz”.

Zünnûn’un bu fikirleri diğer bir çok mutasavvıf üzerinde ve meselâ: “Rubûbiyetin bir sırrı vardır ki eğer meydana çıkarılsa Şeriât’lar bâtil olur” diyen Abu Muhammed Sehl b. Abdullah Tusterî (öl. H. 273 veya 283); ve bir müridine: “Bâyezîd’i bir kere görsen senin için yetmiş kere Cenâb-ı Hakkı görmekten daha faydalı olur” diyen Turab al-Nahsebî (öl. H. 245); Şam’ın büyük mutasavvıflarından ve Zünnûn’un sohbetine erişenlerden Abu Ab-

dullah b. Alâ; ve özellikle öğrencisi olan ve (Fenâ) ve (Bakaa) hakkında en evvel söz söyliylen ve Tasavvufun dili diye anılan Abu Said Ahmed b. Îsâ Al-Harrâz (öl. H. 284) üzerinde büyük etki yapmıştır.

HÂRİS MUHASİBÎ

(Öl. H. 243)

Tasavvuf yolunda üçüncü hicrî yüz yılın en söze değer şahsiyeti aslen Basra'lı olan Abu Abdullah Al-Hâris b. Esed Al-Muhasibî¹⁸ dir. Onun, zâhir ilimlerde olduğu kadar usûle, muamelâta ve işârâta ait ilimlerde de zamanında bir eşi daha yoktu.

Hâris Muhasibî, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, nefs muhasebesine, vera' ve takvâya dair (Ve-sâyâ) ve özellikle Gazâlî'ye de başlıca kaynak olan (Riâye) adlı eserleriyle namlıdır.

Hâris Muhasibî, dinî psikolojik hallerin incelenmesi işini son derecesine götürmüştür. Onun eserleri bu gün bile sırf din psikolojisi bakımından pek kıymetlidir. Sonradan yazılan Kuşeyrî'nin (Risâle) si, Hucvîrî'nin (Keşf Al-Mahcûb)u, Şahabeddin Sühreverdî'nin (Avârif Al-Maârif)i, Seyyid Şerif Cürcânî'nin (Ta'rifât)ı gibi eserler de artık psikolojik lugatlar mahiyetindedir.

Kuşeyrî, Muhasibî'den: "O. ilimde, takvâda, muamelede ve hâlde bir dane idi" diye söz etmektedir.

Muhasibî'ye göre, insan içini murakaba ile doğrulamalı ve ihlâs ile kaplamalı; böyle olan kimsenin dış yüzünü de Allah, mücadele ve sünnete uymakla

süsler. Hayatımızda, her şeyden önce, Allah'a riâyet, ibâdet ve hizmet etmelidir; her şeyden önce Allah'ın haklarına riâyet etmelidir.

Muhasibî şöyle demektedir: "Allah'ın Kitab'ından ve ümmetin icmâından anladım ki insanı doğru yoldan saptıran ve hakikattan uzaklaştıran şey mevki hursı ve tama'dır. Ondan sonra ümmetin icmâi ile ve Bârî Taâlâ'nın emîn olan Resûlüne vahy ettiği Kitap sayesinde keşf ettim ki selâmet yolu, Hak'ka karşı takvâda sâbit olmak, Şer'i vazifeleri yerine getirmek, helâlî gözetmek, her şeyde hâlisâne Allah için hareket etmek, Peygamberi örnek olarak almak ile bulunur. Bunun üzerine Şer'i mücyyedeler ve Sünen-i Seniyye-i Muhammediyye nelerdir ve bunlara tam riâyet nasıl olur? u da büyük üstadlara ve kitaplara nazaran öğrenmeğe çalıştım. Fakat, iş buraya gelince dikkat ettim ki bazı noktalarda uygunluk ve diğer bazılarında uygunsuzluk vardır. Allah'ın Resûlü şöyle buyurmuştur: "İnnel İslâme bedee gariben ve seyeûdu gariben fetûbâ lil-gurabâ (Biz bu hadîsi şöyle tercüme edeceğiz: İslamiyet, mâsivâdan uzlet ve gurbet ve Allah'ı tefekkür üzere başladı ve ileride de bu aslî durumuna dönüşecektir. Ne mutlu daima uzlet ve gurbet üzere Allah'ı düşünenlere!)"'. Zira onlar, uzlet içinde kendi ibâdetleriyle yaşarlar. Benim, bu mübarek uzlete ulaştırmağa yetkili rehberlerin yokluğu sebebi ile ıztırabım arttı. Ümmetin ihtilâlî sebebi ile içine düştüğüm teşviş hâlinde âniden ölürsem diye korkmağa başladım. Bizzat kendi vâsıtalarımla bulmağa muvaffak olamadığım şeyler hususunda kendilerinden zühd ü takvâ ve perhizkârhk, tam bir riâyet, âhîret hayatını tercih alâmetleri gördüğüm kavmin büyüklerine intisab etmeği düşündüm ve gördüm

ki onların hareketleri ve tavsiyeleri Hak yolu İmam-
larının reylerine uygundur. Onlar, ümmete nasihatte
sözbirliği hâlinededirler. Günah işlemek için hiç kim-
seye ruhsat vermezler ve hiç bir günah için insanı
ilâhî mağfiretten ümitsiz kılmazlar. Belâlara ve mu-
sibetlere karşı sabır, ilâhî kazâya karşı rizâ, ilâhî
lutuflar için de şüküt tavsiye ederler. Allah'ı kullarına
sevdirmeye çalışırlar. Onlara, O'nun lutuflarını hatırlatırlar. Allah'ın huzurunda tevbe etmek için mü'-
minleri toplarlar. Zira, onlar ilâhî azamet ve kudreti
bilirler; O'nun Kitab'ını ve ilâhî sünnetlerini bilir-
ler. Allah'ın buyruklarına ve yasaklarına vâkıf, bid-
attan kaçınmış, âhiret hallerinden, tekrar dirilmenin
hallerinden, mükâfatın bolluğundan, cezaların şidde-
tinden haberdardırlar. Allah, onlara, sürekli bir hü-
zün ve kaygı nasib etmiştir. Bu sebeple onlar, bu dün-
yanın meserretlerinden bir şey anlamazlar. Onların
hareket düsturlarına meftûn ve faydalarından fay-
dalanmış olarak hüküm ettim ki delil, onu idrâk eden
için, reddi imkânsızdır. Gördüm ki bu hareket düs-
turunu kabul etmek, onların emirlerine göre hareket
eylemek benim için mecbûrî olmaktadır. Bunun üze-
rine vicdânen O'na bağlandım, basîret gözümlü O'
nun üzerine çevirip topladım, vicdânî hâletlerimi
o alanda dolaştırdım. Bana bu ni'meti ihsan etmiş
olduğu için beni kendisine teşekkürle muvaffak et-
mesini, emirlerini icra husunda bana kuvvet ihsan
eylemesini, kusurumu bilmek için verdiği ilimde beni
te'yîd etmesini Allah'tan niyaz eyledim. Filhakika,
Allah'ın bana bildirdiği şeyden ötürü şükrânımı tak-
dîme kaadır değilim. Yalnız, fazl ve keremi ile beni
ihyâ ettiği için Ona ibâdet ediyorum".

Basra ve Bağdat okullarından sonra üçüncü
Tasavvuf okulu İbn Kerrâm'ın¹⁹ (Horasan) okuludur

ki bunun asıl kurucuları Sûriye'de gurbette ölen İb-
rehim Edhem ve onun öğrencilerinden Şakik-i Belhî
ile İbn Harb'tır. Bu öğrenciler Belh şehrine dönüp
onun fikirlerini orada yaydılar.

İBRAHİM EDHEM

(Öl. H. 660)

Ebu İshak İbrahim b. Edhem b. Mansûr, Belh prenslerindendir. Beklenmedik bir olay onu Allah yoluna düşürmüştür.²⁰ Bu zât, sözden ziyade tavr ve hareketi ile özel bir mezhep ortaya attı ki o da dünyadan yüz çevirip uzaklaşmak ve daima Allah'a muhabbet üzere olmaktan ibârettir.

İbrahim Edhem Allah'a ulaşma yolunda şöyle der: Allah'ın dostu olmağı ve Allah'ın seni sevmesini istiyorsan hem bu dünyadan hem de âhiretten vaz geç; onları artık arzulama. İçini bu iki dünyadan boşalt. Yüzünü Allah'a çevirsen Allah ta sana yüzünü çevirir ve seni inayete boğar. Zira, Allah'ın Zekerîyya'nın oğlu Yahya'ya şunu ilham ettiğini öğrendim: "Ey Yahya! kendi zâtıma ikrar ettim ki kullarımın beni duymalarına yarayacak kulağı, görmelerine yarayacak gözü, söylemelerine yarayacak dili, anlamalarına yarayacak kalbi olmayınca beni sevmeyecektir (İbrahim Edhem'in bu sözü daha sonra şu hadis şekline girmiştir: kulum bana nâfilelerle yaklaşırsa ben onun gören gözü, işiten kulağı... olurum). Bu yapılırca da ona benden başka şeylerle uğraşmağı nefret ettiririm, onun düşüncesini sınırlarım. Gecesinde hâzır ve gündüzünde enîs olurum. Ey Yahya! Ben onun kalbinin misafiri ve onun arzu

ve ümidinin gâyesi olurum. Her gün ve her saat, ona benden bir hediyedir. Sesimi işitmek için o bana yaklaşır, ben ona yaklaşıyorum. İzzet ve celâlim hakkı için ona bir “Me’muriyet” tevcih ederim ki Rûsûl ve Enbiya ona gıpta ederler. Sonra bir çağırıcıya şöyle çağırmasını emr ederim: “İşte, falan ibn-i filân Allah’ın makbûlü ve mergûbu; Allah onu kendi ziyaretine çağırıyor tâ ki ilâhî cemâli temâşa ile kalbi şifâyâb olsun!”. O kul bana geldiği vakit benim ile onun arasındaki perdeleri kaldırırım, bana rahat bakar. İzzet ve celâlim hakkı için, onun “Müfara-kaat Esnasında” beni görmek hususundaki iştiyakı sebebi ile kalbini âb-ı hayata kandırırım. Onun ke-râmetini her gün, her gece, her saat yenilerim”.

İbrahim Edhem’in başlıca öğrencisi Abu Ali Şakık İbrahim Al-Belhî (öl. H. 174) dir.²¹ Şakık, Horasan şeyhlerinden ve çok zengin bir ailedendir. Bu zât, sûfî halleri ve tarikat hakkında ilk söz söyle-yendir. Allah’a daimî teslimiyeti tasavvufî bir hâl olarak ilk defa tanımlayan odur. O, bu hususta şöyle diyor: “Sen nasıl ki fitratına ve hayatına bir şey ilâve etmekten âciz isen rızkına da bir şey ilâve etmekten âcizsin. Bunun için onu arayacağım diye yorulmaktan vaz geç. Kisb’ler, bu gün, lekkeli ve fâsit emteadan başka bir şey değildir. Ticaret sermayeleri ve sanaat-lar şüpheli şeylerden başka bir şey değildir. Hâkim olan hiyle sebebi ile onları arttırmak ta muhafaza etmek te doğruluk olmadığı için helâl değildir”.

Şakık, takvâ hakkında şöyle der: İnsanın tak-vası üç şeyde belli olur:

a- Bir şeyi alışında.

b- Bu şeyden kendini alıkoyuşunda.

c- sözünde.

O, halka da şöyle nasihat ederdi: “Dünyadan oruçlu olup ölüm ile iftar edin ve yırtıcı ve vahşi hayvanlardan kaçtığınız gibi câhil halktan kaçın”.

Bir gün İbrahim Edhem Şakîk’e sormuş: “Geçim hususunda düstûrunuz nedir?” Şakîk cevap vermiş: “Bulursak şükr ederiz bulmazsak sabr ederiz”. İbrahim Edhem bunun üzerine: “Belh’in köpekleri de sizin yaptığınızı yaparlar” deyince Şakîk: “Ya siz ne yaparsınız?” demiş. İbrahim Edhem de şöyle cevap vermiş: “Biz, bulduğumuzda bezl ederiz, bulmadığımızda şükr ederiz”.

Bazı kitaplarda bu hikâyenin şahısları yer değiştirmişdir.

İbn Harp (öl. H. 234) ta Şakîk’in kisb hakkındaki görüşünü yaymaktan başka bir şey yapmamıştır. Horasan okulunun karakteristiği işte bu (Kisbin İnkârı)dır. Yani, bir insanın bir şeyi arzu ve elde edebileceğini inkârdır.

İbn Harb’ın asıl önemi, Ebû Abdullah Muhammed b. Kerrâm, (öl. H. 255)I yetiştirmesidir. Sırtında dikişsiz biri keçi postekisi ve başında uzun beyaz bir külâh taşıya Kerrâm, âbid ve mütekellim bir kimse idi. Kerrâm’ın asıl önemi de “Allah cisimdir, fakat, diğer cisimler gibi değildir” diyerek (Kerrâmîyye) mezhebini kurması ve Kelâm ilmindeki terimleri genel bir incelemeden geçirmesidir. O, bu işte Mu’tezile ile Haşeviyye’nin tam ortasında bulunur.

İymânı, sâdece, dil ile ikrardan ibâret sayan Kerrâm, varlık silsilesinde, daha başlangıçtan ittibâren, aklın üstünlüğünü ve aklın tabii vazifesini teslim

etmekle beraber Mu'tezilece mübalağa edilmiş olan sıfatlarını bu mübalağadan kurtarmıştır. O, akli kullanarak fâilin sorumluluğu ile fiilin isnad kabiliyetini ayırd ediyor. O, kelâm ilminde Mu'tezile akâdelerine aykırı, fakat, Ehl-i Sünnet'inkine uygun hareket etmiştir.

YAHYA RÂZÎ

(Öl. H. 258)

İbn Kerrâm'ın öğrencilerinden Tasavvuf alanında şöhret yapan, özellikle, Yahya b. Muâz Al-Râzîdir.²² Câmîlerde ilk defa alenen Tasavvuf dersi veren ve Tasavvuf'a ilmi bir renk vermek isteyen odur. Allah'a olan aşkı ilk defa şiirle ifade eden de odur. Bu zât, tamamiyle hocasının yolundan gitmiş ve kalbin kuvvetini beş şeye bağlamıştır:

- 1- Kur'anı tefekkür ile okumak.
- 2- İbâdet için gece kalkmak.
- 3- Fecirde Allah'ın huzurunda kendini hor ve hakir görmek.
- 4- İyi kimselerin meclisine devam etmek.
- 5- Karnı boş bırakmak.

Ve yine, İbn Muâz, zenginlik ve fakirlik meselesinde de üstadı gibi zengini fakire üstün tutmuştur. Yani, onca da Allah'a şükr eden zengin, dilenen fakirden üstündür.

Yahya, Râibia'dan sonra Allah'a muhabbet hakkında bir görüş sahibidir. Ona göre Allah'a muhabbet, Allah'a huşu' ve teslimiyete ve mahrumiyete dayanır. Onun münacatlarındaki huşu' ve taravete başka hiç bir yerde rastlanamaz. O şöyle diyor: "Ya Rabbî! Senden yardım dilemekliğim sana olan

ihtiyacımın delilidir; müracaat ettiğim hazırlığım yok-sunluğumdandır; Senin yanında şefaâtçım da Senin, hakkımdaki lûtf ve keremindir...” “Ey Allah’ım! Ben nasıl sevinebilirim, zira, sana haddimi aştım Fakat, nasıl sevinmeyecektim, zira, sen kimsin biliyorum. Ben günâhkâr, seni nasıl çağırabilirim? Fakat, nasıl senden yardım dilemeyecektim?, Sen rahîm ve ke-rîmsin. Eğer Allah’tan razı değilsen, Allah’ın senden razı olmasını nasıl isteyebilirsin? Gece uzundur, eğer sen rû’ya görüyorsan daha kısatılmayacaktır. Gündüz, saftır, onu günahlarla kirletme. Nice insanları Allah afv eder ki onlar O’nun gayzı altındadır ve nice in-sanlar da ses çıkarmazlar ki onlar da O’nun afvına mazhardırlar. Ya Rabbi! afv et! diyen kimselerin kalbi yine günâhtadır; o susan kimse ise Allah’a hatırlatmış olur. İnsan öldüğü vakit ona iki hâl ârız olur: ondan her şeyi alırlar ve ondan her şeyi isterler. Nef-sini bilen Rabbinî de bilir. Döğüne döğüne hayatı için gitmekle orada ma’suku ile beraber bulunmak için gitmek arasında ne büyük fark vardır.....”.

“Ev olarak uzleti, gıda olarak açlığı, suhbet olarak münacâtı seç. O hâlde ya hastalığından ölürsün yahut onun devasını bulursun. Ey Allah’ım! unutma ki sana ulaşan yol üzerinde rehberlik ettim ve hâkimi-yetin sana ait olduğuna şahit oldum. İşte, günahlar ile kirlenmiş eller, ümid ile sürmelenmiş sana kalk-mıştır; beni kabul et! Sen ki bir kerîm Padişahsın, beni afv et ki ben o kadar âciz bir kulum!”.

“Eğer insanları ceza günü muhâkeme etmeğe yetkili olsaydım, âşıkları mahkûm etmezdim. Zira, onların günahları kendi rizalariyle değil, zorunlu-luk altında olmuştur”.

Fakat, Yahya, tavsiye ettiği mahrumiyet düstûruna kendi de riayet etmemiş ve Bâyezîd Bistâmî onun hakkında şöyle demiştir: “Zavallı Yayha, günlük acı ve ıztırablara dayanmasını ve karşı koymasını bilmiyor. O hâlde, mihnete karşı koymağı ve dayanmağı nasıl bilecektir?”.

Kısaca, Kerrâmî'lere göre Tasavvuf, dinî hayatın bir safhasından ibârettir.

BÂYEZÎD BİSTÂMÎ

(Öl. H. 261)

Bâyezîd'in asıl adı Tayfur'dur; Bâyezîd, künyesidir.²³ O, önce, Hanefî fikhî ile uğraştı. Sonra Ebu Ali Al-Sindî'den Varlık Birliği (Vahdet-i Vücûd) ilmini öğrendi. Peygamberin Mi'racı gibi bir Mi'rac iddiasında bulunduğu için Sünnet Ehlinin düşmanlığını kazandı. Onun vecd hâlindeki sözlerini öğrencileri toplayıp bir mecmua hâline koydular ve ölümünden yüz yıl kadar sonra da (Tayfûriyye) tarikatını resmen kurdular.

Bâyezîd, Tasavvufu, aşk ve vahdet dili ile ifade etti. Onun sözlerinde Vahdet-i Vücud fikri, Tenzih fikrini yok edecek derecede kuvvetlidir. O: "Ben, dubsiz, başsız, sonsuz denizim", "İnsanlar, Allah'a taptıkları zannında bulundukları vakit Allah'tır ki kendi kendine tapar" sözleriyle insanın Samedâniyetini açıkça dile getirdi.

Bâyezîd sûfiyye yolunun yerleşmesine ve yayılmasına büyük hizmette bulunmuştur.

Bâyezîd, fenâfillâh mertebesine ulaşıp Allah'ın zâtına kavuşma yolunda yaşadığı hâlleri pek açık bir şekilde dile getirmiştir ki onun bu sözleri (Şatahât) sayılmıştır. Zira, bu sözler, dış yüzünden Şeriat esaslarına tamamen aykırı mahiyettedir.

Bistâmî, Tasavvufî terimlere (Sıkr-Sarhoşluk) terimini de katmış ve bu terim İslâm Tasavvufunda (Muhabbet) ve (Aşk) terimleriyle birlikte önemli bir rol oynamıştır.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Bâyezîd, önce, Hanefî fıkhı üzerinde çalışmış, Tasavvuf yoluna sonradan girmiştir. O, Tasavvuf yolundaki mücahede-lerini şöyle açıklar: “On iki yıl kendimin demircisi idim. Beş yıl kalbimin aynası oldum. Bir yıl müddetle nefsimle kalbim arasında gözcülük ettim. O vakit beni dıştan saran bir Şirk zünnârı keşf ettim ve bunu kesmek için de on iki yıl çalıştım. Sonra da içimde bir zünnar keşf ettim ve onu da kesmek için beş yıl çalıştım. Nihayet bir ilhama mazhar oldum ki yaratıklara baktığımda onların benim için birer cansız ceset olduklarını gördüm ve cansız secetler üzerine dört tekbir aldım ve bütün yaratıklar âlemini gömdüm; artık, o, benim için yoktur”.

Bistâmî’ye ruhunu ulûhiyetin zâtına nasıl yükselttiğini sormuşlar, o da şöyle demiş: “Yılan, derisinden soyulduğu gibi ben de nefsimden soyuldum, sonra zâtıma nazar ettim, bir den ne göreyim, ben, O’yum”.

Bistâmî yine şöyle der: “Allah kâinatta bütün insanlara nazar etti. Onların kendinden hâlî olduklarını gördü. Benim kalbim müstesna; çünkü, orada kendisini tastamam gördü. Onun üzerine beni şöyle medh ederek bana dedi: “Bütün âlem benim hükmüme müinkaddır, sen müstesna”.

Bir kere de müezzin Allah ü Ekber dediğinde Bâyezîd: “Ben daha büyüğüm” demiş.

Bistâmî, Mi'racta bulunduğunu iddia edermiş. Bu yüzden de yedi defa vatanından koğulmuş. Ancak,

şu muhakkak ki, o, Kur'anı derinden derine tefekkür ile Mi'racı kendi nefsinde elde etmeğe ve uygulamaya çalışan ilk Sûffî'dir.

Bistâmî, Mi'racını şöyle anlatır: "O, beni bir defa cezb etti ve önüne koyarak şöyle dedi: "Ya Bâyezid! yaratıklarım seni görmek istiyor". Ben de O'na şöyle dedim: "Vahdâniyetinle beni süsle, benliğinle beni giydir, ahadiyetine yücelt. Şunun için ki yaratıkların beni gördükleri vakit, biz seni gördük desinler ve o zaman Sen bu olasın ve ben artık orada olmayayım".

Bu yolculukta bir defa öyle bir meydana eriştim ki orada "Lâ" dan "İllâ" ya kadar hiç durmadan on yıl uçtum. Sonra öyle bir yokluğa eriştim ki burası Tevhid meydanıdır. Yine yokluk vasıyasıyla yokluk içinde hiç durmaksızın uçtum tâ yokluk içinde yokluğu da yok ettim ve yoksunluktan yoksun oldum ve nihayet ârif ile beraber yaratıkların gaybubeti ve yaratıklar ile beraber ârifin gaybubeti içinde Tevhid'e eriştim.

O'nun ahadiyetine gider gitmez bir kuş oldum. Bu kuşun bedeni Vahdet, kanatları Ezeliyettir. Ve on yıl hiç durmadan müşâbehet havası içinde uçtum. Aynı havalar içinde yüz milyonlar defa bulundum ve Ezeliyet meydanına yetişince nihayet uçmaktan da kesildim. O meydana Vahdet ağacını gördüm (Bâyezid burada bu ağacın gövdesini, dallarını, yapraklarını, meyvasını, toprağını ta'rif ettikten sonra der ki) ve ona nazar ettim ve bildim ki bunların hepsi bir aldatmadır". Yani, Bistâmî büyük bir esefle görüyor ki sırf bedahet olan bu Tevhid kavramı bile bir aldatmadan ibarettir.

İşte bu vecd ve hayret zirvesinde iken Bistâmî, önce, “Kehf ashâbı benim; Rahmânın Arş’ı benim; Benden başka tapacak yok” ve sonra da “Benim şânım ne kadar yücedir, şânımı yüceltin!” demiş. Fakat, ayıldıktan sonra irâdesi dışında olan bu sözlerinden ötürü de pek ürkümüş. “Cübbemin altında Allah’tan başkası yoktur” sözü de Bâyezîd’e atf edilen bir sözdür.

Bistâmî, Peygamberin yalnız kendi ümmetinin günahları için istediği merhameti bütün insanlar için istiyor ve şöyle diyor: “İlâhî! bu yaratıkları yarattın. Onlar bilmeksizin ve istemeksizin emanet olan immanı onlar üzerine yükledin. Şimdi onlara sen yardım etmezsen kim yardım edecek?”. Bistâmî, yine öyle diyor: “Benim sancağım Livây-ı Muhammedî’den geniştir”. Bistâmî, cennet hakkında da büyük bir istîğna ve azamet içinde şöyle diyor: “Hûrilerin cenneti Ebrar’ın kalbini doyuramaz”.

Bistâmî, insanlığa olan sevgisini şöyle açıklıyor: “Eğer Allah bütün insanları birincisinden sonuncusuna kadar afv etmek yetkisini bana vermiş olsaydı bunu çok bir şey bulmayacaktım. Fakat en ziyade hayret veren şey bana bir avuç toprağı afv etmek yetkisini ihsan etmiş olmamasıdır”. “Ya Rab! Eğer ilâhî ilimde yaratıklarından birini cehennemde acıya uğratmak mukarrer ise beni oraya uzat ki orada benden başka duracak kimse kalmasın!”. “O cehennem dedikleri şey nedir? Şüphesiz Kıyamet gününde mahkûmlara yaklaşacağım ve sana şöyle diyeceğim: onlara bedel beni al! Yoksa onlara öğreteceğim ki senin cennetin ancak bir çocuk oyuncuğandır”. “Eğer cennette ona tesadüf etmekten mahrum bırakılmış olsaydım bu mahrumiyet bir sâniyelik olurdu. Cen-

netteki Ebrara yaşamağı tahammül edilmez bir hâle koyardım”. “Arifler âhiret neş’esinde Allah’ı görme bakımından iki sınıfa ayrılacaklardır: bir sınıf onu ne zaman ve ne kadar isterse görebilecektir, diğerleri ise yalnız bir defa görebileceklerdir. Allah bir defa olarak kendini âriflere göstereceğı vakit onlara bir çarşı gösterecek ki orada satmak ve satın almak için yalnız erkek ve kadın suretleri bulunacak. Cennet ehlerinden buraya girecek kimse bir daha Allah’ı görmeğe gelmeyecektir. Ah!... Allah seni bu dünyada sûretle aldattığı gibi öteki dünyada da yine çarşı içinde sûretlerle aldatıyor. Sen de her vakit bu pazarın esiri bulunuyorsun”.

Kısaca, Bistâmî, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Tasavvufu, aşk ve vahdetle dile getirmiştir. Fakat, Bistâmî’nin dile getirdiğı Vahdet-i Vücud, Muhyiddin’deki gibi tam bir Vahdet-i Vücud görüşü değildir. Ne de olsa arada bir keyfiyet farkı vardır. Bistâmî’de derin bir keşf ve kuvvetli bir irâdeye rağmen akıl aşktan daha geniştir. Onun asıl aradığı şey ulûhiyetin zâtını gerçekten algılama imkânını elde edebilmektir. O, ulûhiyete has sırf ahadiyeti her şeyden soyup sıyırma işini ilk defa ele alan ve o sırf ahadiyet makamının bütün gerekliliğı ile mest olan kişidir.

Hallâc ta ileride Bistâmî’nin bu görüşlerini daha geliştirecek ve onları dile getirmedi daha da ileri gidecektir.

CÜNEYD BAĞDÂDÎ

(Öl. H. 297)

Eb'ul-Kasım b. Muhammed Al-Cüneyd Al-Bağdâdî²⁴, Irak'ta doğup büyüdü. İlk üstadı dayısı Seriiy-es-Sakatî'dir. O, İmam Şâfiî'nin öğrencilerinden Ebu Sevrîbrahim b. Hâlid'ten de fıkıh öğrenmiştir. Ayrıca, Hâris Muhasibî, Muhammed Kassâb gibi ululara da öğrencilik etmiş olan Cüneyd, sonradan, bütün bu uluları aşmıştır. Pek çok uluların da ona nisbeti vardır.

Cüneyd, yirmi yaşına kadar ticaretle uğraştı ve sonra kendini tamamiyle Tasavvufa verdi. O, Tasavvuf ilmini tertip eden, açan, yayın ve özellikle (Muhabbet), (Üns) ve (Fenâ) makamlarını işliyen ulu kişidir. O, Şeriat ile Tasavvufu, yani Vahdet-i Vücud fikrini mezc ettiği için de (Seyyid'üt-Tâife) ve (Tâc'ül-Ârifin) ünvanlarına mazhar oldu.

O, Tasavvuf hakkında şöyle diyor: "Tasavvuf, Allah'ın seni senden öldürmesi ve kendisiyle canlı kılmasıdır."

"Tasavvuf, hiç bir şeyle ilgili olmaksızın Allah ile olmaktır".

"Tasavvuf, bir kerîm hulkudur ki onu bir kerîm, kerîm bir zamanda, kerîm olan insanlar arasında,

kerim bir kişiden izhar eyler ve gerçekte bu hulkun nasıl bir hulk olduğunu ancak Allah bilir”.

“Biz, Tasavvufa laf olsun diye değil, aç durmak, dünyayı terk etmek, alışılan ve hoş giden şeyleri kesip atmak için sarıldık”.

Cüneyd, Tasavvuf yolunda ayıklığı ma’nevî sarhoşluktan üstün tuttu ve nefsin, ancak, ayıklık hâlinde kontrol edilebileceğini ileri sürdü. Cüneyd, nefis hakkında şöyle der: “Emmâre nefis öyle kötü bir şeydir ki sahibini tehlikelere atar ve onun havasına uyanları bir sürü kötülüklerle itham ile rezil eder”.

“Ne zaman nefis kendi hevasına karşı koyarsa, onun hastalıkları, ancak o vakit, onun ilâçları olur”.

Cüneyd’e göre, Tasavvuf mertebelerini aşabilmek ve en sonda ilâhî vahdete ulaşabilmek için zühd ve ibâdet esastır. Ancak, bunlara bilgi de eklenmelidir. O, zühd ve ibâdet hakkında der ki: “Halk için Peygamberi peşlemekten başka bütün yollar kapalıdır”.

“Kim Kur’anı ezberlemezse, Hadis’i yazmazsa, ona uyulmaz. Zira, bizim ilmimiz Kitab ve Sünnete bağlıdır. Kitabımız, nâzil olan Kitapların en üstünü; Şeriatımız, Semavî Şeriatların en mükemmelidir”.

“Tesbih, beni Rabbıma ulaştıran bir yoldur”.

O, bilgi hakkında da şöyle der: “Tanrı’yı bilen ârifler, amelleri Tanrıdan alıp onlarla birlikte Tanrı’ya dönerler”.

“Ârif te odur ki sen sustuğun hâlde senin sırrından haber verir”.

“Dervişin zâhîr ile uğraşması bâtınca harab olduğuna alâmettir”.

Cüneyd, Tevhid hakkında da şöyle der: “Mu-
tasavvıfların kendilerine mahsus olan Tevhid: Ka-
dım olanı Hâdis olandan ayırd etmek, Hâdis olana
muhabbet göstermemek, bilinen ve bilinmiyen her
türlü şeyi terk ile bütün bunların yerinde, yalnız,
Allah’ı bilmektir.”

“Tevhidde kelimenin en şerefli Hz. Ebu Bekr’in:
(Allah’ı bilmenin yolu, O’nu bilmeğe yol olmadığı
bilmekten ibârettir) sözüdür”.

“Her ne vakit aklın Tevhidin sonuna ulaşırsa
hayrete dayanır”.

Cüneyd’e göre (Fenâ), nefsinden geçmek, mev-
cudiyetin gerçek anlamında bir şahıs olarak mevcut
olmaktan yoksun kalmak demek değildir. (Fenâ),
insanın şahsiyetinin kemâle ermiş olması, yani baş-
kalaşması ve Allah vasıtasıyla Allah’ta ezeli kılınmış
olmasıdır. Cüneyd, bu görüşünü şöyle özetlemektedir:

“Bir tarz ile Biz

Birleştik ve Bir olduk.

Yoksa, başka türlü, Bizim durumumuz

Ezeli olarak ayrılık olurdu”.

Cüneyd, Hak’kı müşahede hakkında da şöyle
diyor: “İnsanın kendini tamamiyle yok ettiğiindeki
vücudu, artık, Hak’kın vücududur.”

“Suyun rengi kabının rengidir”. Yani, Cüneyd,
her şekil ve suretten münezzeh olan Mutlak Vücûd’un
eşya suretlerinde zâhir olduğunu deyimliyor.

Cüneyd, muhabbet hakkında da şöyle diyor:
“Her ne vakit muhabbet gerçek olsa edeb şartları
ortadan kalkar”.

“Bir maksada dayanan muhabbet, o maksadın ortadan kalkmasıyle birlikte ortadan kalkar”.

Cüneyd, muhib hakkında da şöyle der:

“Muhib, o kimsedir ki nefsinden geçip daima dili Allah’ı zikir eder, kalbi ile Allah’a nâzır olur ve kalbini ilâhî hüviyyet nuru ile yakarak muhabbet kâsesinden saf şarab içer ve kendisine (Gayb) lar açıklanır. Bu kimse söz söylese, artık, Allah ile söz söyler ve susarsa Allah ile susar. İşte, bu hâlde olan kul, Allah’ta ve Allah için ve Allah ile dir”.

Cüneyd, kendi hakkında da şöyle der:

“Allah beni hâlden hâle geçirir. Ne olaydı ki beni benden Fâni kılarak veya gâib ederek beni tamamiyle râhata kavuştursa idi!”.

Cüneyd, Allah’tan razı olmak hususunda da şöyle der:

“Allah’tan razı olmak demek, ihtiyarı elden bırakmak demektir”.

Ve en nihayet, Cüneyd’e göre Tasavvuftan maksad: insanın, Allah’ın takdirine bağlı olduğunu anlamak, bütün işlerin Allahtan geldiğini bilmek, nefsi ihtirasların pençesinden kurtarmak, alışkanlıklardan vaz geçmek, insanlık tabiatını elde etmek, duylara hâkim olmak, aklın bütün meziyyetlerini kazanmak ve hakikatı öğrenip ma’nen yükselmek ve iyi işler işlemektir.

Kısaca: Cüneyd, Şeriat ile Hakikat’ı Tasavvuf’ta birleştirmiş, bundan ötürü de: “Tasavvufun sonu, başıdır” demiştir.

Hicrî üçüncü yüz yılın önemli şahsiyetlerinden biri de Ebu Sâlih Hamdûn Al-Kassâr (öl. H.

271) dir²⁵ ki Nisâbur'da ilk olarak (Melâmet) ren-
gine bürünmüş bir Tasavvuf yolu kurmuştur. O,
Melâmîlerin Şeyhi ve İmamıdır.

Hamdûn, pek âlim bir kişi idi ve fıkhıta Süfyan
Sevrî mezhebi üzre idi. En gözde öğrencisi de Abdul-
lah Menâzil'dir.

Hicrî üçüncü yüz yılda mutasavvıflar arasında
(Muhabbet), (Fenâ), (Bakaa), (İttihad) gibi terim-
ler yayılmakla beraber Râbia Adeviyye'nin İlâhî
Aşk mezhebi de gelişmiştir. Özellikle Ali b. Al-Mu-
vaffak Al-Bağdâdî (öl. H. 265), Râbia yolunda
giderek Allah'ı sırf O'nun rızasını kazanmak ve ce-
mâlini görmek için sevmeye yolunu tam bir açıklığa
kavuşturmuştur. Muvaffak şöyle demiştir:

“Ey Tanrım! Eğer ben sana cehennemin kor-
kusundan taparsam beni cehenneme koy; eğer
cennet ümidi ile taparsam bana onda hiç makam ver-
me ve beni ona koyma; eğer senin dostluğun şevki
için taparsam bana bir kere didârını göster de on-
dan sonra ne dilersem onu yap!”.

Hicretin üçüncü yüz yılı sonlarında da Seriiyy-
es-Sakatî'nin öğrencileri Bağdat okuluna mensub
mutasavvıfların mezheplerini Horasan'a, Mısır'a,
Arab yarım adasına, Nisâbûr'a ve İslâm âleminin
diğer belli başlı yerlerine götürdüler.

Hicrî dördüncü yüz yılda da, özellikle, Bağdat'ta
bir çok büyük mutasavvıflarla karşılaşırız ki bunlar
ruhsal mahiyette nazarî ve amelî görüş sahibi idiler.
Cüneyd'in suhbet arkadaşı olup (Acâib-i Bağdad)
diye anılan ve Tasavvuf ilmini açıktan açığa vuran
ve pek çok şathiyyatta bulunan Ebu Bekr Al-Şibli
(öl. H. 334)²⁶ bunların başı idi.

Şibli'ye göre, Tasavvuf, şirktir. Çünkü, Tasavvuf, kalbi Allah'tan başkasından korumaktır. Hâlbuki, Allah'tan başka hiç bir şey yoktur. Ona göre hakikat budur ve bunu herkes bilmelidir.

Mutasavvıfların Tarihi ve Hikâyeleri hakkında ilk yazı yazan Ca'fer b. Muhammed b. Nasîr Al-Huldî (öl. H. 348)²⁷ de bu çağın meşhurlarındandır.

Hicrî dördüncü yüz yılın sonlarına doğru da Tasavvuf hayatı, özellikle, Şîraz'da parlamıştır.²⁸ Cüneyd'in ashâbından olan Ab'ul-Abbas Ahmed b. Umran b. Serîc (öl. H. 305) Şîraz'da sûfî hâllerini ve makam ve mertebelerini yayanların ve mutasavvıfların ululuğunu tanıtanların başında idi.

Hicrî üçüncü ve dördüncü yüz yıllar, sadece, Tasavvufun gelişmesi, mezheblerin kurulması, büyük önderlerin çoğalması yüz yılları olmakla kalmayıp bu yüz yıllar Tasavvuf Tarikatlarının zuhuru yıllarıdır da. Üçüncü yüz yıldan itibaren Tasavvufî tarikatlar ve onlara mahsus nizamlar kurulup düzenlendi ve her Tarikat, kurucusuna nispetle adlandı ki bunlar başlıca onbir tane idi. Hâris Muhasibî, (Muhasibiyye) tarikatını; Humdûn Kassâr, (Kassâriyye) veya (Melâmetiyye) tarikatını; Ebu Yezîd Tayfur Bistâmî, (Tayfûriyye) tarikatını; Cüneyd Bağdâdî, (Cüneydiyye) tarikatını; Ab'ul-Hasan Al-Nûrî, (Nuriyye) tarikatını; Hakîm Tirmizî, (Hakîmiyye) tarikatını; Abu Said Al-Harrâz, (Harrâziyye) tarikatını; Muhammed b. Hafîf Al-Şîrâzî, (Hafifiyye) tarikatını; Ab'ul-Abbas Kasım b. Al-Mehdî Al-Seyyârî, (Seyyâriyye) tarikatını; Hübeyre Al-Basrî (Hübeyriyye) tarikatını kurdular. (Hulûliyye) ve (İbâhiyye) gibi merdud tarikatlar bu gerçek sûfî tarikatlarının dışındadır. Sonraları Şarkta zuhur eden Tarikatlar hep

bu onbir Tarika mensubturlar. Garpta kurulan (Bedeviyye) ile (Şâzeliyye) nin silsileleri bunlara dahil değildir. On iki İmam sayısına benzetmek gayreti ile Tarikatlar da daha sonra on iki olarak kabul edilmiştir. Bir çok Tarikatlar Cüneyd-i Bağdâdî'nin (Cüneydiyye) tarikatının kolları sayılır. Nakşîyye Tarikatı da (Tayfûriyye) ye dayanır. Bu sebeble Cüneyd ile Bistâmî bütün Tarikatların iki İmamıdır ki onlar da en sonda Hz. Ali'ye dayanırlar.²⁹

Tasavvuf, bütün İslâm ülkelerine yayılırken ve Tasavvufun yuvaları ve ilmi ve hâlî kayanakları sayılan Tarikatlar da birbirini peşlerken İslâm âleminde yavaş yavaş Tasavvuf ile Şeriat arasında bir çatışma da alevlenmekte idi. Hicrî üçüncü yüz yılın ikinci yarısından itibaren Şeriatın zâhiri ilmine mensub olanlar, yani Kur'anın zahiri hükümleriyle hükmeden Fahir'lerle Şeriatın Bâtın ilmine mensub olanlar, yani Kur'anın bâtınından bâtınî ma'nalar istinbât eden ve kalb yolu ile hâsıl olan bilgi ile hareket ve hükm eden mutasavvıflar arasında kavga başlamış ve Zünnun-i Mısri, Eb'ul-Hasan Al-Nûrî, Ebu Hamza gibiler Bağdat'ta kadılar tarafından sorguya çekilmişlerdir. Fakat, Hallâc-ı Mansûr'un (Enelhak-Ben-Hak'ım) deyişi Fakihlerle Mutasavvıflar arasındaki kavgayı ve nefreti son sınırına getirdi ve Hallâc Bağdat'ta insanlık dışı bir vahşet ile parça parça edilmek ve başı kesilip vücudu yakılmak suretiyle 'idam edildi. Daha sonra da Şehabettin Sühreverdi, Salâhaddin-i Eyyûbî'nin emri ile Haleb'te aç bırakılmak suretiyle öldürüldü. Yine Haleb'te Seyyid Nesîmî'nin de derisini yüzdüler. Bedreddin Sîmâvî'yi de Serez'de astılar.

Dinî mükellefiyetlerin ibtâli ve özellikle ibâdetin sukutu meselesi yüzünden gittikçe birbirinden ayrılan bu iki görüşü ve zümreyi Gazâlî uyuşturmağa gayret etti ise de o, dinsel ortodoksiye ta'viz verdiği- den ötürü bu işi başaramadı. Ondan sonra bu yolda onu peşleyenler de, aynı ta'vizi verdiklerinden, bu uyuşmağı sağlayamadılar. Daha Gazâlî'nin çağında, Ebu Said, Kur'anın vahy'ini kabul etmekle beraber batınî nuru, kendisinden gerçek hayat kanunlarının çıkageldiği en son otorite saydı ve öğrencilerini Mekke'ye Hac'ca gitmekten önledi. Onun bu hareketi bir çok Tarikat pirleri tarafından da örnek tutuldu.

İslâm dinî otoritesi ile Tasavvuf arasındaki çatışma, özellikle, Tasavvufu Vahdet-i Vücûd görüşü ile Felsefeleştiren Muhyiddin Arabî'den sonra, onun, eserlerinde kullandığı bazı sözlerinden ötürü pek artmış ve hele onun (Allah Vücûd-ı Mutlaktır) demesini Şeyh Rükneddin Alâüddevle Al-Semnânî hiç hazm edemeyerek (Fusûs)u şerh edenlerden biri olan Şeyh Abdurrazzak Kemalettin Kaaşânî (öl. H. 739) ile bu konuda pek şiddetli bir tartışma yapmıştı. Özellikle onuncu hicrî yüz yılda Hindistan'da İmam Rabbânî de, Vahdet-i Vücûd görüşüne kendisinin iycad ettiği Vahdet-i Şuhûd görüşü ile doktriner bir surette reaksiyonda bulundu. Bundan sonra da bu iki görüşü benimseyenler arasında devam eden şiddetli münakaşalara, zamanımızda, Rabbanî taraftarı Mehmet İhsan ile Muhyiddin taraftarı Ahmet Avni Konuk tarafından da bir yenisi eklendi.

Şimdi, sözümüzü, Cüneyd ve Nuri ile suhbette bulunan ve (Ben Hak'ım) dediği için Bağdat'ta işkence ile öldürülen Hallâc'a getirelim.

MANSÛR HALLÂC

(H. 224-309)

Hüseyin b. Mansûr Al-Hallâc Al-Beyzâvî³⁰ Beyzâ civarında (Tûr) da doğdu ve hicrî 309 da, (Ben Hak'kım) dediği için Bağdadt'ta işkence ile öldürüldü.

Mansûr'un ilk hocaları Sehl b. Abdullah Al-Tusterî ve Amr b. Osman Al-Mekkî'dir. Sonraları Cüneyd'in müridleri arasına girmiş ve bir çok ünlü mutasavvıflarla da ilgi kurmuştur.

Hallâc, özellikle, üç mesele üzerinde durmuştur:

1- Hulûl, yani ilâhî zâtın beşerî zâta girmesi; başka bir deyişle, Lâhût'un Nâsût'a girmesi.

2- Hakikat-ı Muhammedî'nin veya Nur-ı Muhammedî'nin ezeli olduğu ve onun, âlemin yaratılışına vasita ve vesîle olduğu.

3- Bütün dinlerin bir tek İlâhî kaynaktan geldiği.

Hulûl meselesi:

Hallâc' a göre, dünya zevklerinden yüz çevirip nefsini terbiye ve kalbini tasfiye eden, yavaş yavaş, Allah'a yaklaşır; daha sonra O'nun dostu olur ve en nihayet te nefsini yok ederek beşerî sıfatlardan sıyrılır; ve Hz. İsâ'da olduğu gibi, Allah'ın ruhu ona hulûl eder. Bu takdirde o, artık, Allah olur ve her

şey, artık, onun emrine boyun eğer. Hallâc, bu hususta aşağıdaki gibi çeşitli deyimlerde bulunmaktadır:

“Ben Hak’kın sırrıym Hak değilim ben,
Belki ben Hakkım da aramızda ayrılık oldu.
Ben eşyada Allah’ın ayn’ıym,

Acaba kâinnatta aym’ımızdan görülen bir şey varmı?”

“Nasıl benim Nâsûtluğum senin Lâhûtluğunda erimiş ve onunla karışmışsa, Senin Lâhûtluğun da benim Nâsûtluğumu kaplamıştır; onunla karışmadan”.

“Ulûhiyetin Beşeriyetle, Beşeriyetin Ulûhiyetle imtizac edeceğini sananlar küfr etmiş olurlar. Zira, Hak Taalâ zâtî ile de sıfatları ile da tektir ve bütün yaratıklarından ve yaratıklarının sıfatlarından ayırıdır. Hiç bir hususta O, onlara benzemez, onlar da O’na benzemez”.

Fakat, Hallâc, sözlerine şöyle devam ediyor:

“Ben sevgiliyim ve sevgilim ben

Biz bir tek gövdeye hülûl etmiş iki ruhuz.

Beni görünce O’nu görmüş

O’nu görünce beni görmüş olursun”.

Ve en nihayet Hallâc, şöyle diyor:

“Hak, benim”.

Hakikat-ı Muhammediyye meselesi:

Hallâc(Kitab’ut-Tavâsîn)adlı eserinde bu hususta topluca şöyle der:“Peygamberimiz Hz.Muhammed’in birbirinden ayrı iki sûreti vardır. Bunun biri, bütün

varlıkların var olmasından önceki ezeli sûretidir ki her ilmin ve irfanın kaynağıdır. Diğeri de Peygamber ve Resûl olarak dünyaya gelen fânî sûreti. Bütün Peygamberlerin ve Vefîlerin nurları, işte, Muhammed Mustafa'nın bu ezeli nurundan gelmiştir. Ve yine, bu sebeple, bütün ilimler, Muhammed Mustafa'nın denizler gibi olan ilminden, ancak, bir katradır". Hallâc'a göre, "Hak ve Hakikat Muhammed Mustafa iledir. Ve Hakikatta ilk o, Nübüvvette son odur. Bâ-tında Hakikat o, zâhırde Ma'rifet odur".

Dinleri Birleştirme meselesi:

Hallâc'a göre bütün dinler Allah'a aittir. Dinlerin adları her ne kadar birbirinden ayrı ise de hepsi aynı hakikatı ifade etmektedirler. Onun için hiç kim-senin dinine bâtıl dememelidir. İnsanların ayrı dinlere bağlanması kendi ihtiyarları sonucu değil, fakat, ihtiyarlarına yüklenen bir zorunluluk sonucudur. Çünkü, kullar üzerinde hüküm süren, Allah'ın irâ-desidir.

Hallâc'ın, özellikle, Hakikat-ı Muhammadiyye ve Dinlerin birliği hakkındaki görüşleri kendinden sonraki mutasavvıflara da büyük etki yapmıştır.

Beşinci hicrî yüz yılda Tasavvuf, kalpte Allah'a ait sırf zevkî bir bilgi yolu ve sırf ruhsal bir metod hâlini almış ve bu sebepten ötürü de Mutasavvıflarla Fakihler ve Kelâmcılar arasındaki çarpışma daha da artmıştı.

Burada bu yüz yılın en önemli şahsiyeti olan Gazâlî'yi ele alalım.

GAZÂLÎ

(H. 455-505)

Muhammed b. Muhammed Al-gazalî Al-Tûsî³¹, önce, zâhirî ilimlerle uğraşmış, fakat, akılla imanun çekişmesi karşısında en sonda Tasavvuf'a yönelmiş ve onu hem ilmî hem amelî yönleriyle almıştır. O, (İhyâ-i Ulûmiddin) adlı eserinde Fıkıh ile Tasavvuf arasında denge kurmağa çalışmıştır.

Gerçek hakkında kesin yakîn'i akıl yüksekliğinde ve keskinliğinde değil de kalb saflığında arayan Gazâlî, "İnsanlar uykudadırlar, öldükten sonra uyanacaklardır" hadîsinin işaret ettiği uyanma işinin, ancak, böyle bir saf kalbin Allah tarafından uyandırılmış olmasıyla ve daha dünyada mümkün olduğunu ileri sürmüş ve bu kalb ölçüsü veya kalb gözü ile gerçek arayıcılarını dörde bölmüştür.

1- Kelâmcılar (ki bunlar rey ve nazar yolcularıdır).

2- Filozoflar (ki bunlar mantık ve bürhan yolcularıdır).

3- Bâtınîler (ki bunlar bir İmam'a bağlanan ve yalnız onun öğretileriyle hareket edenlerdir).

4- Mutasavvıflar (ki bunlar sırf keşf ve müşahade yolcularıdır).

Gazâlî'ye göre, Kelâmcıların, Filozofların ve Bâtınîlerin yolları, esasta, akla dayanmaktadır. Akıl ise, her meseleyi çözecek ve Allah'ı anlayıp bulacak güçte değildir. Dolayısıyla de metafizik, nazar ve istidlâl ile değil, ancak, vahy ile mümkündür ve vahy'e ait yakın'ın dayanağı da İstiğrak'tır³². Peygamberlik müessesesi zorunludur.

Mutasavvıfların yoluna gelince: Bu yol, Gazâlî'ye göre, tasfiye yolu olup hem ilim hem de hâl bakımından kemâl yoludur ve diğer bütün yollardan üstündür. Ancak, nasıl Kelâmcılar, sadece, halkın akîdelerini savunduklarından; Filozoflar, aklı vahy'in üstünde tuttuklarından; Bâtınîler de Peygambere değil de bir İmam'a ve onun öğretilerine dayandıklarından dolayı gerçeğe ulaşamazlarsa, Mutasavvıfların Allah'lık iddiasında bulunanları, Hulûl ve İttihad da'vasında olanları da gerçeğe ulaşmaktan uzaktırlar.

Kısaca, Gazâlî'ye göre, Teoloji alanına giren bütün meselelerde bizi gerçeğe, yakın'e götürecek olan şey soyut düşünce ve mantık değil, fakat, yaşanmış tecrübeden ibâret olan (Kalb Gözü) dür. Bu göze sâhib olma yolu da Tasavvuf yoludur.

Gazâlî, kalb gözüne, çeşitli eserlerinde çeşitli anlamlar vermiş ve onu özellikle:

1- Kalb gözü veya akıl için uzak ve yakın yoktur. Yerde ve göklerde bulunan her şeyi sebepleri ve gerçekleri ile kavrar ve onlara tasarruf eder.

2- Kalb gözü, ma'kûlleri, sonsuzluğu ve sonsuz olanı, Allah'ı da kavrar ve kendi özü ile bir olur. Allah'a ait bilgi lezzetleri kalbe aittir.

3- Kalb gözüne bazan nefis, bazan ruh, bazan da nur, bazan da akıl denir.

4- Kalb gözü, bir nurdur ki onunla görür. Kalbin anahtarları da bir takım nurlardır ki gizlilikleri onlarla açar. En yüksek ve gerçek nur ise Allah'tır. Çünkü, Allah, gerçek vücuttur, gerçeklerin gerçeğidir. Bu sebeple nur adı onda aslı, diğer varlıklarda mecazdır.

5- Kalb gözü, terim olarak, İlk Akıl'dır.

6- İşte, Gazâlî'ye göre bu kalb gözüne sâhib olan yalnız âriflerdir, mutasavvıflardır. Yakini bilgiye, Allah'ın Ledün ilmine sahib sevgili kulları da yalnız bunlardır. Yalnız bunlardır ki Allah'ı olduğu gibi görürler ve onun zâtını da tam ma'nasiyle kavrarlar. Allah, bu yakini bilgiyi, bu sevgiyi kullarının kalbine doğrudan doğruya kendi nuru ile verir. Kalbe bağlı olan bu bilgiden hâsıl olan zevk te zevklerin en büyüğüdür ve bu zevke dayanan mutluluk ta en kuvvetli ve en sürekli mutluluktur. Zira, kalb, ölümle ölmez ve ölüm, mutluluğu daha da arttırır. Zira, ölümle, insan karanlıklardan aydınlığa çıkar, kalb gözü de asıl o zaman gerektiği gibi aydınlanır ve hak ve hakikatı olduğu gibi görür. Bunun için de insan kendi varlığını Allah'ın varlığında fânî kılmalıdır.

Gazâlî, hakikat ve Allah hakkında şöyle diyor:

"Ârifler, mecâzın alçak mevkiinden hakikatın zirvesine yükseldiler ve mi'raçlarını tamamladılar da vücutta Allah'tan başka bir şey olmadığını ve O'nun vech (Vücûd) inden başka her şeyin yok olucu olduğunu açıktan açığa gördüler".

Gazâlî (Mişkât'ül-Envâr)ında şöyle der:

“Hakikat olan ancak O’nun nurudur. Her şey O’nun nurundandır. Belki O, her şeydir. Belki O, O’dur; yani O’nun gayrisinin hüviyeti yoktur, ancak, mecazen vardır”.

Ve yine: “Lâilâhe illallah demek halkın Tevhididir; Lâ Hüve illâ Huu demek te okumuşların Tevhididir”.

Ve yine: “Ben, Allah ü Taalâ, zâtında, zâtiyle, zâtına mütecellidir ve hicâb, zorunlu olarak, hicablanmış olana nisbetle olur derim”.

Ve yine: “Allah’ı ancak Allah bilir diyenin şüphesiz sâdık olduğunu ve ben ancak Allah’ı bilirim diyenin de sâdık olduğunu bildik. Zira, vücutta Allah’tan ve O’nun fiillerinden başkası yoktur”.

Ve yine: “Hakikî nur, hakikatların hakikatı olan Allah u Taalâ olduğu gibi gerçekten mevcut olan da Allah u Taalâ’dır...”

Kısaca. Gazâlî, Tasavvufî esaslardan bir çoğunu (Kelâm) ilmine sokmuş ve Kelâm ilmi ile Tasavvufî zevki birbiriyle uyuşturmağa çalışmıştır. Fakat, onun en büyük gâyesi, dinî her şeyin üstünde tutmak olduğundan o bu uyuşturma gayretini yine kendi balı tamıştır.

Gazâlî, hicrî beşinci yüz yılda aklın hakikatı kavrayamayacağını ve hakikatın ancak Allah’ın nuru ile nurlanan kalbin zevkinin kavrayabileceğini ileri sürmüştü. Fakat, hicrî altıncı yüz yılda mutasavvıfların belli başlıları Kelâm ve İlâhî Felsefe meselerini zevkî ve rubî hallerine karıştırmışlar dünya ve âhirete ait her çeşit konu üzerinde söz söylemişlerdir. Dolayısıyla, özellikle, Gazâlî’nin Tasavvufî Felsefe arasını açmağa çalışmasına karşılık, altıncı ve yedinci hicrî

yüz yıllarda, Tasavvufî Felsefe arasında bir yaklaşma görülmektedir ki Maktûl Şahabettin'in (Hikmet-i İştakiye) si ve özellikle Muhyiddin Arabî'nin (Vahdet-i Vücûd) Felsefesi böyle bir yaklaşmanın örnekleridir. Altıncı ve yedinci yüz yıllarda mutasavvıfların dillerinde (Kutub) kelimesi de dolaşmağa başlamış ve bununla ya bütün varlıklardan önce var olan (Hakikat-ı Muhammediyye), ya da ilim ve amel yönünden kemâle gelmiş ve Tasavvufun en yüksek mertebesini elde etmiş olduğu kabul edilen (İnsan-ı Kâmil) kâd edilmeğe başlanmıştı. Fakat, bu yüz yıllarda Tasavvuf, Şîîliğin ve Bâtınîliğin bir çok fikirleriyle de karışmağa başlamış ve mutasavvıfların bir çok süflî varlıklar üzerinde iradeleriyle tasarruf sahibi oldukları da kabul edilmiştir.

Şimdi, sözü, Şehabettin Sühreverdî-i Maktûl'a getirelim.

ŞEHABEDDİN SÜHREVERDÎ (MAKTÛL)

(H. 587-649)

Eb'ul-Futûh Al- Suhreverdî Al-Maktûl ünvanı ile arkadaşı diğer mutasavvıf Şehabettin Sühreverdî'den ayrılan Şehabettin Sühreverdî,³³ Azerbeycanın Merâğa civarındaki Sühreverd kasabasında doğdu ve dinsizlikle suçlanarak Haleb'te öldürüldü.

Sühreverdî, özellikle, İran ve Yunan hakâmlerinin fikirleriyle meşgûl olmuş, Meşşâî ve İşrakî görüşlerini tamamiyle hazm etmiş, aklî görüşle kalbî sezgi ve ruhî zevki birlikte yürütmüştür. Hikmette, Edebiyatta, Fıkıhta ve diğer ilimlerde zamanının üstadıdır. Hatta, bu yüzden Simya ilmini bile bildiği söylenmiştir.

Fakat, Sühreverdî'nin asıl önemi (İşrak) adı verilen bir felsefenin kurucusu olmasıdır. Hak ve Hakikata ulaşma yolunda keşf ve zevk ile birlikte Şeriat hükümlerine de uyulduğu takdirde o yola Tasavvuf yolu, uyulmadığı takdirde de o yola İşrak yolu denir. İllüminasyon denen İşrak, hakikatların derece derece açılması veya Nur anlamına gelmektedir. Bunun için buna (Nur Felsefesi) de denir. Tasavvufla Meşşâî Felsefesinin tam ortasında bulunan bu felsefe, kısmen doğrudan doğruya, kısmen de İbn Sînâ'nın son eserleri vasıtasıyla Yeni-Eflâtun'uluktan mülhemdir. Fakat, buna rağmen yine de ondan ayrıdır. Rönesansfilozoflarından Bruno'nun sonsuz bir varlık ve perde perde

açılan bir ruh felsefesi ile Heidegger'in fenomenolojisi İşrakîlikten bazı fikirleri uzaktan canlandırmaktadır.

Sühreverdî'nin hareket noktası, mükâşefe, zevk; ulaştığı nokta da Nur telâkkidir. Bu mükâşefe ve zevk te zihnî bir hads'ten ibarettir. Fakat, bu hads, hem Eflâtun ve peşleyicilerinin aklî hadsinden hem de mutasavvıfların cezbe ve istiğrakından büsbütün başkadır.

Sühreverdî'ye göre, akıl ve nazar yolundan hakikata ulaşamaz. Nitekim Aristo'danberi akıl yolundan giden filozoflar birbirleriyle hep çatışmışlardır. Fakat, mükâşefe yolunu tutanlar, ifadelerindeki bazı ayrılıklara rağmen, esasta daima birleşmişlerdir. Zira, hakikat birdir. Nasıl ki Hermes'ten Eflâtun'a kadar olan filozoflar, hakikatı zevk ile bilmiş ve bulmuşlardır. Sühreverdî'nin (İlm'ül-Envâr) sözü ile kasd ettiği budur; İşrak Hikmet'i budur. O, bu işrakî elde edişi hususunda der ki: "Her şey bana ilk önce nazar ve fikir yolu ile değil, fakat, başka bir şey ile geldi. Sonra ben onu ispat edecek delil aradım. Fakat, bunu bulmasaydım da mesele değişmiyecekti. Zira, ondan şüphe etmeme imkân yoktu". Sühreverdî'nin bildirdiğine göre, bu İşrak, ilim ve aklî sûretler nevinden olmayıp bir kutsal şua'dır. Bu şua ile hâsıl olan bilgi ve kudret ise insan üstü bir bilgi ve kudrettir. Zira, bu şua Allah'tandır. Böyle olduğu için de bu şua'a sahib olan kimse bazı varlıklara ve olaylara da hüküm edebilir, mu'cizeler ve kerâmetler gösterebilir.

Sühreverdî'nin İşrak Felsefesine göre, varlık, aşağıdan yukarıya bir Zulmet ve Nur silsilesidir ve zulmetle nur arasında bir mahiyet farkı değil, bir derece farkı vardır. Her varlık mertebesi kendinden önceki- ne nazaran nur, ve kendinden sonrakine nazaran da zulmettir. Bu felsefede, önce, zulmet, yani madde in-

celenir ve maddenin mahiyeti hakkındaki incelemeden, sırasıyla, cisimler, felekler, mücerredler ve melekût âlemlerinden geçerek en sonra nurların Nuru denen nâmütenâhî varlık olan Allah'a varılır. Sühreverdi'de görülen bu Nur-Zulmet münasebeti, Aristot'un Madde-Kuvvet nazariyesine benzer. Sühreverdi'ye göre nefsini gerektiği şekilde terbiye eden, yani hayvanlığına mahsus olan tahayyül işlerinden kurtulan her insan, mükâşefe ile vasıtasızca Tabiat, Ruh ve Ma'na âlemlerine ve en nihayet te nurların Nuru olan Allah'a ulaşabilir ve bu takdirde de eşyanın sırrına nüfuz eder ve geçmişte ve gelecekte olmuş ve olacak bütün şeyler ona açıklanır. Yoksa bu imtiyaz, sâdece, Peygamberlere mahsus değildir.

Sühreverdi, mükâşefe metodu ile birlikte Bahsi denen zihne ait metodu da kullanmış ve hatta mükâşefeye dayanan İşrak Felsefesinde, işe, Mantıktan başlamıştır. Fakat, Sühreverdi'nin önce mantığı ele alışı, ona dayanmak için değil, tersine, onun hakikata ulaşma yolundaki çürüklüğünü gösterip kendi sistemine dayanmak içindir, O, bu sebeple, Meşşâî mantığını her bakımdan tenkid eder. Ona göre, zât, mahiyyet, hakikat gibi şeyler sırf zihnî kavramlardır. Bu kavramların en genel olanı da Vücut kavramıdır. Fakat bunların hepsi de dışı ait varlıkları olmayan sırf aklî şeylerdir. Bu sebeple, Meşşâî'lerin, sırf zihnî ve aklî i'tibarlardan ibaret olan mantıkî kavramla bir Metafizik kurmağa ve bu kavramları gerçek âleme temel yapmağa kalkışmaları yanlıştır. Ve bütün yanlışlıkların sebebi de budur. Sühreverdi'ye göre, zât ve vücut aynı şeydir; cevherlik, cisimlikten ibaretir. Ona göre nurlar, cisimlerin ilk örnek (prototype) leridir. Cisimlerdeki nev'i suretler bununla

açıklanır. Nurlar, ne âleme bitişik ne de ondan ayrıdır; ne âlemin içinde ne de dışındadır. Sühreverdî, bu bakımdan Eflâtun'un (İde)ler teorisinden de ayrılır.

Son zamanlardaki metapsişik parapsikoloji cerayanlarını ve spiritizma tecrübelerini müsbet bir şekle sokmağa çalışanların hareket noktaları olan ruhlarla konuşmak, gelecekte haber vermek, görünmiyen kuvvetler kabul etmek gibi telâkkiler ile de İşrakî Felsefesinin irrasyonel olan usûlü arasında büyük bir benzerlik vardır.

Sühreverdî'nin bu İşrak Felsefesi, Endülüslü İbn Tufeyl'in (Hay b. Yakzan) adlı felsefî romanını etkilemiş ve onun Nur-Zulmet felsefesi, özellikle, Muhyiddin Arabî'nin Vahdet-i Vücûd felsefesinin temellerinden biri olmuştur.

Sühreverdî, hem akla hem de zevk ve mükâşefeye dayanmakla, yani her iki tarafı da birleştirmekle, kendisini, tek taraflı olan bütün ululardan ulu saymış ve (Kutub) olduğuna kanaat getirmiştir.

MUHYİDDİN ARABÎ

(H. 560-638)

Hicrî altıncı ve yedinci yüz yılların ve bütün Tasavvuf Tarihinin büyük şahsiyetlerinden biri ve daha doğrusu en büyüğü Ebu Bekr Muhammed b. Ali Muhyiddin Al-Hâtımî Al-Andalûsî'dir.³⁴ Garpta İbn Surâka, İbn'ul-Arabî; Şarkta ise, Kadı Ebu Bekr İbn'al-Arabî Al-Bâkılânî'den ayırd edilmek için harf-i ta'rifsiz olarak (İbn Arabî), (Muhyiddin Arabî) veya (Şeyh Ekber) diye namlıdır.

İslâm Tasavvufu, Muhyiddin'in (Vahdet-i Vücûd) görüşü ile felsefîleşip kemâlinin zirvesine ulaşmış; Hindistan'a bile bazı Tasavvufî tarikatların girmesinde ve Hind Felsefesi ile İştirakî Felsefesin birleşmesinde, dolayısıyla, Türkistan, İran ve Hindistan arasında ortak bir felsefe ve buna dayanan bir Türk-İslâm İmparatorluğunun kurulmasında onun bu Vahdet-i Vücûd felsefesi pek büyük bir rol oynamıştır.

Muhyiddin, Tasavvuf felsefesinin malzemesini bir çok dinlerden ve felsefelerden almış ve temeline de Şehabettin Sühreverdî'nin Nur-Zulmet görüşünü koymuştur. Tasavvuf ile Felsefeyi uzlaştırmadaki keskin zekâsı ve pek yüksek kudretinden ötürü de o, Ele Geçmez İksîr (Kibrît'ül-Ahmer) ve yukarı-

da da işaret ettiğimiz gibi En Büyük Önder (Şeyh Ekber) diye adlandırılmıştır. Beşyüz kadar eserinden, özellikle, (Fusûs Al-Hikem)i ile (Fütûhât Al-Mekkiye) si pek namlıdır.

Muhyiddin, Peygamberi mana âleminde tanıdığını, ledün ilmi sahibi Hızır Aleyhisselâm ile de bir kaç kere buluşup konuştuğunu; İlâhî bilgileri ve hatta Simya ilmini doğrudan doğruya vayh ile elde ettiğini; ve esasen, hakikatı anlamada Akl'ın yetersiz olduğunu ve bu yolun, ancak, Keşf ve Şuhud yolu³⁵ olabileceğini kabul ve iddia etmiştir. Zira, ona göre, bilgi, "Ben İnsi ve Cinni ancak bana ibâdet etsinler, yani beni bilsinler diye yarattım" âyetinin işaret ettiği gibi, ancak, Allah bilgisidir ve bu da ancak amel, takvâ ve sülûk ile hâsıldır ve içine şüphe giremeyen Keşf ve Şuhud ta bundan ibarettir. Ve bu yol da Allah'a dayanır. Muhyiddin, "Kullarımızdan dilediğimize rahmet verdik, ledünnümüzden ilim öğrettik" âyetine dayanarak Fütûhât'ının 372 inci bâbında şöyle demektedir. "Hocası, yaratıcı Allah olan kimseler ile hocası, fikrî nazar ve kendileri gibi yaratılmış bir kimse olan kişiler arasında fark büyüktür. Zira, İlâhî ilim, ancak ve ancak, İlâhî bildiri ile bilinebilir, hatta, bu bile pek güçtür".

Muhyiddin için bilgi, ancak, Allah bilgisi olduğundan o, doğrudan doğruya Allah'ı ele alıyor ve şöyle diyor:

"Vücut veya Varlık birdir; yalnız o mevcuttur; o da Allah'tır. Âlem, onun tecellî (Emanation) ve zuhur (Procession) undan ibârettir. Bu tecellî ve zuhur, yani meydana çıkış, Ahad olan Zât'ın külliyyât i'tibariyle olan mertebelerini bildirmesi açısından bir takım Taayyün (Determination) dereceleri ve İniş

(Tenezzül) mertebelerinden; bu külliyyâtın iç ve dış açısından, yani zâhir ve bâtın açısından birbirleri arasındaki ilişkiyi ve âhengi bildirmesi bakımından da bir takım (Hazret)lerden veya (Âlem)lerden geçer. Kısaca, yaratılış, bir meydana çıkıştır ve iniş mertebeleri de sıfatlarda kuvve hâlinde mevcut olan istîdatların derece derece görünüşünden başka bir şey değildir.

İniş mertebeleri bakımından vücutta yedi mer-tebe; Hazret veya Âlem bakımından da beş Hazret veya Âlem i'tibar edilmiştir.

Vücutta İniş mertebeleri sırasıyle şunlardır:

1- Birinci mer-tebe: Lâ Taayyün, İtlak ve Sırf Zât mer-tebesidir. Bütün nisbetler ve şounlar, bu mer-tebe-de, zâtta eriyip yok olduklarından, sırf zâtın aynidir ler. Vücûdun, bu mer-tebede her türlü kayıttan uzak bulunması bakımından bu mer-tebeye, (Ahadiyyet); zât mer-tebesi olup bu sebeple bilinemediğinden ötürü de (Mutlak Gayb), (Gaybların Gaybı) denir. Allah'ın bu mer-tebede adı (Ahad)tır.

2- İkinci mer-tebe: İlk Taayyün mer-tebesidir. Allah bu mer-tebede zâtını ve sıfatlarını ve bütün varlıklarını birbirinden ayırmaksızın toplu olarak bilir. Bu mer-tebeye (Vahdet), (Muhammed'e Ait Hakikat), (Hüviyyet), (Mutlak İlim) mer-tebesi denir. Bu mer-tebede Bilen, Bilinen ve Bilgi, birdir. Sırf Zât, bu mer-tebenin içi, bu da onun dışıdır.

3- Üçüncü mer-tebe: İkinci Taayyün mer-tebe-sidir. Allah bu mer-tebede zâtını, sıfatlarını ve bütün mevcudâtını birbirinden ayırarak ayrıntılı olarak bi- lir. Bu mer-tebede ilim sûretleri birbirlerine karşı ay- rılık gösterdiklerinden ve bu sûretler ilâhî sıfatların

sûretleri olduğundan bu mertebeye (Sâbit Ayn'lar), (Îlâhî Hakikatlar), (Vâhidiyyet), (İnsana Mahsus Hakikat) mertebesi derler. Bu mertebedeki sûretler, mümkün (contingent)lerin hakikatları ve dayanaklarıdır. İlk Taayyün mertebesi bunun için, bu da onun dışıdır.

4- Dördüncü mertebe: Ruhlar Âlemi mertebesidir. Bu mertebe, Mutlak olan Zât'ın bir derece daha lâtifliğini kaybetmesinden ibârettir. Bunda her bir ruh kendisini ve kendi misâlini ve kendisinin başlangıcı olan Hak'kı kavramıştır. Bu mertebe vâhidiyyet mertebesinin dışı, o da bunun içidir.

5- Beşinci mertebe: Misâl (İdées) âlemi mertebesidir. Ruhlar âleminde bulunan her ferdin cisimler âleminde bürüneceği bir sûretin benzeri bu âlemde meydana çıkar. Bunları kavrayan Muhayyele kuvveti olduğundan, bu âleme (Hayâl Âlemi) de derler; bu âlem, (Berzah Âlemi) diye de adlandırılmıştır. Bu ideler âleminde parçalanmak ve ayrılmak söz konusu değildir.

6- Altıncı mertebe: Şahâdet (Phénoménal) âlemi mertebesidir. Bu cisimler âlemi, parçalanmağı ve ayrılmayı kabul eden kesîf ve birleşmiş eşyadan ibârettir.

Bu mertebelerin ilk üçü Allah'ın Akdes Feyz'inden, yani Allah'ın Zâtına ait tecellilerindendir. Bundan ötürü de gerçek olmayıp ilmidirler ve zaman dışıdır. Zira, bunlar, Allah'ın ezeli ve kadîm olan sıfatlarıdır. Çünkü, Allah, ezeli ve kadîmdir. Son üç mertebe de Allah'ın Mukaddes Feyz'indendir, yani Allah'ın İsimlerine ve Sıfatlarına ait tecellilerindendir. Bundan ötürü de son üç iniş fiilidir, zamanîdir, gerçektir.

7- Yedinci mertebe: bu yedinci mertebe de (İnsan) mertebesidir.

Vücuttaki beş Hazret veya Âlem de şunlardır:

1- Mutlak Gayb veya Lâhût Âlemi ki bu makamda Zât, tenzîhin en son mertebesindedir. İsimler ve sıfatlar Hak'kın zâtında yokluktadırlar.

2- Mutlak Ceberût Âlemi ki bu âlem akıllar, mücerred nefler, ruhlar, mâhiyetler, sâbit ayn'lar âlemidir ve bunların hepsinin toplamı Mutlak Vücut'tur.

3- Mutlak Melekût veya Misâl Âlemi ki bu âleme ikinci taayyün, tafsîl ve vâhidiyyet âlemi de derler.

4- Mutlak Şuhud Âlemi ki bu âleme yaratılmışlar âlemi, cisimler âlemi de derler.

Bu dört Hazret veya Âlemi ikiye de indirebiliriz:

A- Gayb Hazreti veya Âlemi (Lahût, Ceberût ve Melekût âlemlerinin üçü birden).

B- Şahâdet Hazreti veya Âlemi (Cisimler âlemi).

Bu dört âlem veya Gayb ve Şahâdet Âlemleri hakkında Muhyiddin şöyle diyor: "Bilelim ki Hak, nefsinin, iç ve dış sıfatlarıyla vasıflandırdı. Şu hâle göre, âlemin, kendi yokluğumuzla içi ve varlığımızla dışı olduğunu anlayabilmemiz için Gayb ve Şahâdet Âlemlerini yarattı, âlem de bu ilâhî sıfatlardan belirdi".

Allah bir kere "Ol!" dedi, bu dört âlem hep birden meydana çıktı. Ancak, bu âlemler, yoktan meydana çıkmış değillerdir; zâtın, kendisinin bir hâlden diğer bir hâle geçmesi ile meydana çıkmışlardır.

Muhyiddin'e göre, yaratılışın sebebi de (Muhabbet) tir. Buna da şu kudsî hadis delildir: "Ben bir gizli hazîne idim bilinmeğe muhabbet ettim; halkı bilinmem için yarattım..." Yani vücud, vâhidiyyet mertebesine inmekle zâtını ve sıfatlarını bilmiş olmakla, dolayısıyla, zâtındaki kemallerini meydana çıkarmak için muhabbet göstermektedir. Bu da A'yân-ı Sâbite'de henüz yoklukta bulunan âlemin sûretlere bürünüp hem kendi nefslerine hem de Hak'ın nefsine görünmeleriyle; başka bir deyişle, Allah'ta kuvve hâlinde mevcut olan bütün sıfatların kuvveden fiile çıkmalarıyla mümkündür.

İşte, muhabbet eseri olan bütün bu âlemlerin hepsi tek bir nur deryasıdır ve bu derya durmadan dalgalanmakta ve tecellî etmektedir. Bu dalga ve tecellî Zât'tan gelir ve yine Zât'a gider. Bu deryanın dalgasına (Mâsivâ) denir. Derya kadîm, fakat, dalga hâdistir. Baş ve son Hak'ın Vücûdudur. Kısaca, Allah'tan başka fail, Allah'tan başka mevsuf, Allah'tan başka mevcut yoktur.

Başka bir deyişle, Muhyiddin'e göre, vücutta bir tek olan Hak'ın vücudundan başka vücud yoktur ve olamaz. Âlemler, ancak, Allah'ın şuûn ve tavırlarının tecellîlerinden ibârettir. Daha açık bir deyişle, vücut birdir, bundan ötürü de yaratan ve yaratılan aynidir. Muhyiddin, bu görüşünü şu iki yol ile ispatlamaktadır:

1- Âlem, kendi nefsinde vücuda sahib değildir; bundan ötürü de, mevcut değildir. Yani, âlem, hayâldir.

Bu hususta Muhyiddin şöyle demektedir:

"Âlem, her an yeni bir tecellî ile var olmaktadır. Eğer tecellî bir an kesilse, âlemin varlığından eser

kalmaz. Tecellî de ise tekrarlanma yoktur. Her tecellî eski varlığı giderir ve onun yerine yeni bir varlık getirir. Tecellî'nin her varlığı gidermesi, onun gidişi ânında varlığın yok olması; yeni bir varlığın yaratılması da, başka bir tecellî'nin onu meydana getirmesidir ve eşyanın yok olması ânı, onun var olması ânının aynıdır. Mâdem ki âlem Hak'kın vücûduna nazaran bütünlüğü ile arazlardan ibârettir, demek ki âlemin vücudu sürekli değildir. Çünkü, âlem cevheriyle, araziyle, daima değişmektedir. Her değişen şeyin taayyünü, yani görünüşü de her an başka başka olur. Öyle ise âlem hâdistir.

Âlem, ancak, gerçek varlığın sıfatları olarak mevcuttur. Çünkü, âlem denilen varlık Allah'tan gelen tecellî ile doğar A'yan-ı Sâbite sûretlerinde Allah'ın belirmesinden ibârettir. Allah ise bu A'yan-ı Sâbitenin hakikatları ve ezeli bilgideki durumlarına göre çeşitli sûretlerde görülür ve düşünülür. İlmin ma'lûma, yani bilginin bilinmiş olan şeye bağlı olmasının sebebi de budur”.

Kısaca, Muhyiddin'e göre, dış varlıklar asılları bakımından yoktur; nefslerinde ve A'yan-ı Sâbitelerinde üzerinde bulundukları hâl sûretlerine bürünen, ancak, Allah'ın vücûdudur, başka değildir. Varlığın hepsi de hayâl içinde hayâldir. Gerçek varlık, zâtı ve ayn'ı bakımından, ancak, Allah'ın varlığıdır. Madde âleminde onun eşsiz birliğine delâlet etmeyecek hiç bir şey yoktur. Hayâlde ise, ancak, çokluğa delâlet eden gölgeler ve hayalî varlıklar vardır. Bu gerçeği Muhyiddin şu beyti ile özetlemektedir:

“Şu varlık hayâldir. Hâlbuki hakikatta o da Hak'tır.

Bunu anlayan kimse yolun sırlarına ermiştir”.

II—Kendi nefsinde vücud sahibi olan, bundan ötürü de mevcut bulunan, yalnız Allah’tır. Şu hâlde, mevcut olan Âlem değil, Allah’tır.

Bu hususta da Muhyiddin şöyle demektedir:

“Allah, âlem için ister heyûlâ olan cevher gibi olsun ister olmasın, Tabiat’ın kendisidir. Böyle olmakla beraber, unsurların üstünde olan şeylerle onlardan doğmuş şeyler de, Tabiat’ın sûretlerinden ibârettir. Tabiat, Allah için ve Allah ile ve belki ancak Allah’tır. Hakikat, her sûretle tek ve eşsizdir. Bundan ötürü varlıkta eş yoktur ve bundan ötürü zıtlar da olamaz. Zîra, tek olan şey, kendi nefsinin zıddı olamaz. Âlemde her varlık, ancak, Hak’kın varlığıdır. Çünkü, biz, kendisinden âlemin zâhir olduğu asılda Hak’tan başka bir şey bulmadık. Âlem ise Hak’kın sıfatları üzerinedir. Nisbetler, kendi zıtları ile bilinirler, hâlbuki bu nisbetlerin kendisine nisbet olundukları Hak’kın vücudu bilinemez. Çünkü, vücut ta ve bütün nisbetler de onun Ayn’ının gayri değildir. Böyle olunca, o, bütün nisbetlere, izâfetlere ve sıfatlara sahip olan tek varlıktır.

Vücûd bakımından âlem, Allah’tan başka değildir. Başka bir deyişle, varlığı ancak âlemin vücudu ile meydana çıkan, Allah’tır. Âlem, Allah’ın bizzat kendi içinde ayırıp belirttiği sûretler ve şekillerdir ve bunlar vücudu tamamiyle tüketmişlerdir. Yani, Allah, yaratık adı ile adlanan ne varsa hepsinin içine sokulmuştur. Böyle olunca, Allah her görenle görür ve her görünende görünür. Şu hâlde, Hak’kı Hak’tan Hak gözü ile gören kimseler Hak’kı bilenlerdir. Hak’kı Hak’tan Hak gözü ile görmeyip nefsinin gözü ile âhirette görmeği uman kimseler de câhildir. Allah,

bütün sınırlamayı ve kayıtlamayı kaplayan ulu varlıktır. Çünkü, Allah, kendi hakkında: "Hangi tarafa dönerseniz Hak'kın yüzü orada görünür" buyurmuştur.

Hakikat böyle olunca, Allah, Asıldır; Şey'dir; Tanınan'dır; Bilinen'dir; Nur'dur..."

Muhyiddin, sözlerine devamla, Allah'ın âlem ve âlemin Allah, daha doğrusu, vücudun bir olduğunu ve bu vücudun Nur'dan başka bir şey olmadığını; Zulmet te bu nurun derece derece kalınlaşmasından ve kabalaşmasından ibâret olup aslı olan nurdan ayrılmayacağını ve esasta, Nur ile Zulmet'in aynı şey olduklarını ve böyle bir görüşe ulaşabilmek için de toplam (Cem') makamına yükselmek gerektiğini açıklamakta ve sözlerini şöyle bitirmektedir:

"Kâinatın satırlarını iyice düşün! Onlar sana en yüksek varlıklardan (mücerred akıllar ve küllî nefslerden) Risâlelerdir. Eğer, kâinatın satırlarını iyice düşünürsen görürsün ki onlarda: (İyi bil ki Allah'tan başka her şey bâtıldır) diye yazılıdır".

"Hayâlde yaratılarak inanılan ilâhlar bir sınırla sınırlanmış oldular. Bu ilâhlar, kendi kullarının kalblerine sığabilen ilâhlardır. Hâlbuki, Mutlak İlâh, hiç bir şeye sığmaz. Çünkü, o, eşyanın aynı olduğu gibi kendi nefsinin de aynidir. Hâlbuki, her hangi bir şey hakkında o, kendi nefsine sığar veya sığmaz, denilemez. Bunu iyi anla! Allah gerçeği söyler ve doğru yolu gösterir".

Muhyiddin'e göre, Allah hakkında her denen şey doğrudur ve birlik (Vahdet)in ifâdesidir. Çünkü, vücutta yalnız Allah vardır. Bundan ötürü de Muhyiddin şöyle demektedir:

“Halk, Allah hakkında bir takım akîdeler edindiler; ben ise onların bütün akîdelerini kendime akîde edindim.”.

Muhyiddin, (Zahâir’ul-A’lâk Şerh Tercemânel-Eşvak) adlı dîvanında şöyle demektedir:

“Kalbim, her sûreti alabilecek hâle geldi. Onun için kâh âhûlar otlağıdır, kâh rahipler manastırındır, kâh müminler evidir, kâh tavaf edenlerin Ka’besidir, kâh Tevrat levhalarıdır, kâh Kur’an mushafıdır. Benim dînim sevgi dînidir. Onun kervanı nereye yönelirse ben de beraberim ve dînim o dindir, iymanım da o iymandır”.

5- Beş Hazret veya Âlem’in beşincisi de (İnsan) dır.

Yukarıda açıkladığımız Yedi İniş mertebesinin Yedincisi ve Beş Hazret veya Âlem’in Beşincisi de İnsan’dır; daha doğrusu, (Kâmil İnsan)dır. Kâmil insan, kendinden önceki altı iniş mertebesini veya dört hazret veya âlemi kendinde özet olarak toplamış bulunmaktadır.

Muhyiddin’e göre, Zât, Sıfat’larının; Sıfat’lar da tecellîleri ve şuûnları olan Âlem’in kendisidir. Böyle olunca Âlem’in en şerefli yarattığı olan İnsan da Allah’tan başka olamaz.

Kâmil insan, sûret açısından, Küçük Âlem; ma’na açısından da Büyük Âlem’dir. İnsan, ma’na açısından büyük âlem olmakla Allah insanı, Hayat, İlim, İrade, Kudret, Semî’, Basar, Kelâm gibi kendi sonsuz sıfatlarından bir çoklarına ortak kıldı ve kendini insanda bu sıfatlarıyla bilip bildirdi. Allah, Kur’an-ı Kerîminde şöyle demektedir: “Allah Âdem’i Ahsen-i Takvîm üzere yarattı; Tîn. 4”. “Emâneti

Yerler ve Gökler değil, ancak, İnsan kabul etti; Ahzâb. 72". "Allah insanı tamamladığında ona ruhundan üfürdü ve meleklerle yere kapanıp secde ediniz dedi; Sâd. 72". "Biz, gerçekten Âdem oğullarını şereflendirdik ve yarattıklarımızın hepsine üstün kıldık; İsrâ. 70". Bu konuda özellikle şu hadislerle de işaret edilebilir: "Eğer Sen, sen olmasaydın, ben bu felekleri yaradmazdım". "Allah, insanı kendi sûreti üzere yarattı". "Ey âlemin özetı olan Âdem oğlu! Ben bütün eşyayı senin için seni de kendim için yarattım". "Kâmil insan, bu âlemin ruhu ve âlem de onun cesedi gibidir ve ceset, daima, ruhunu aramakta ve arzulamaktadır".

Başka bir deyişle, her şey insanda ve insan her şeydedir. Âlemler, birbirinin aynasıdır: Lâhût'un aynası Ceberût; Ceberût'un aynası Melekût; Melekût'un aynası da Şuhûd'tur ve bütün bu âlemlerin toptan aynası da Kâmil İnsan'dır. Kâmil İnsan, Allah'ın Halîfe'sidir; Gayb ve Şahâdet Âlemlerinin aynasıdır; ve hiç bir mertebe yoktur ki Kâmil İnsan onu içermiş olmasın. Kâmil İnsan, Allah'ın kendini gösterdiği İlâhî bir aynadır.

İnsanın Kâmil İnsan olabilmesi için de tümel akla ulaşması ve bu suretle, bütün akıl mertebelerini tamamlaması gerekir. Bu duruma, gelen İnsan da (Muhammed'e Ait Hakikat) mertebesine ulaşmış ve o olmuş olur. Yani, Peygamberlik mertebesi de Tümel Akıl mertebesinden ibârettir. Kâmil insan'ın Allah'ın Halifesi olması meselesi de işte bu Mutlak Varlığın dışına ve içine ait bilgiye sahip olma meselesidir.

Yine tekrar edelim ki Allah insanı kendi sûreti üzere yaratmıştır. Zira, insan ruhu, Rahmanî Nefs'ten ibârettir. İnsan, bütünlüğü ile âlemlerin bir toplamı

ve özeti olmakla, Gayb, Ceberût, Melekût ve Şuhûd Âlemleri de insandadır ve insan, âlemlerin ruhu gibidir. İnsanın dışı âlem; içi de Hak'tır; ve iç, dışı idare ve tedbir eder. Kur'anda bildirildiğine göre Allah, insana, onun şah damarından daha yakındır. Böyle olunca da (Nefsini bilen Allah'ını bilmiş olur). Daha açık bir deyişle, Allah, hem dıştır hem içtir. Dolayısıyla, ilâhî bilgi de, ancak, dışı ve içi kendinde toplamış olan insanın kendisinin ne olduğunu bilmekle hâsıl olur. Çünkü, tekrar edelim ki insan, nura ait olsun, maddeye ait olsun; dışa ait olsun, içe ait olsun; bütün mertebeleri kendinde toplamıştır.³⁶

Kısaca, Allah'ın bütün isimlerinin ve sıfatlarının bütünlenmesi ve meydana çıkması İnsan'da tamamlanmıştır. Bundan ötürü, insan, bu ilâhî isimlerin ve sıfatların gerçek olarak mâliki ve kullanıcısıdır. Sıfat ise sûrettir; dolayısıyla de insanın sûreti Allah'ın sûreti olmak gerekir. Nitekim de böyledir. Allah, insanı Kur'anda dediği gibi, ruh, cism ve nefis bakımından kendi sureti üzere yaratmıştır.

İnsan, Tanrı katında, bakan gözdeki bebek gibidir ve görmek sıfatı ile ta'bir edilmiş olan yaratık odur. İşte, bundan ötürüdür ki ona İnsan denildi. Çünkü, Tanrı, yaratıklarına İnsan ile nazar kıldı ve onlara rahmet eyledi. Şu hâlde, ezeli olan İnsan, şekli ile hâdis, fakat, zuhur ve meydana çıkışı bakımından ebedî ve daimîdir; ezel ve ebed, onun vücudunda birleşmiştir. Âlem, insan vücudu ile tamam oldu. İnsan, Padişahın hazineleri üzerine vurduğu mühürün nakşına mahal oldu; bundan ötürü de insana Halife adı verildi.. Tanrı, âlemi korumak hususunda Âdem'i kendine Halife kıldı. Allah, insanı her yönden kendi sûreti üzere yaratıp onu kendine Halife kılınca da

ona kendinden (Muhabbet) göstermekten başka çare kalmadı. İnsan ile Allah arasındaki ilişki de işte, bu muhabbetle başladı ve bu muhabbet te Kâmil İnsan'da en tam şeklini aldı. İşte, bütün bunlardan ötürü, âlem, içinde Kâmil İnsan var oldukça, Allah tarafından daima korunmuş olacaktır.

Muhyiddin şöyle diyor:

“Sen kulsun ve sen Tanrısın; kulluğun, kimin kulu olduğunu bildiğin içindir.

Sen Tanrısın, ve kulsun; çünkü, sözleşmende kendini Tanrı'ya bağladın”.³⁷

Muhyiddin'in Vahdet-i Vücûd Felsefesi, Şark'ın Tasavvufunu ve İlâhî Felsefesini olduğu kadar Garb'ın Mistisizmini ve Panteist Felsefesini de şiddetle etkilemiştir. Muhyiddin'in Tasavvuf Felsefesinin Şark'ta hüküm sürdüğü devirde Garb'ta da vahdet-i vücûd felsefesi hüküm sürmekte idi ki bu devir J. Bruno'ya kadar uzanır.

Muhyiddin'in Şark'ta etkisi, özellikle, Dâvûd Kayserî, Fergânî, Sadrettin Konevî, Irakî, Câmî, Mevlânâ, Abdurrazzak Kaaşânî, Müeyyidüddin Cündî, Şeyh İsmail Bursavî, Niyazî-i Mısrî, Abdulgani Nablûsî, Hoca Muhammed Nur Al-Arabî Al-Melâmî gibi bir çok büyük mutasavvıflarda pek açıktır. Bunların eserleri Muhyiddin'in eserlerinin birer şerhi gibidir.

Muhyiddin'in Tasavvuf Felsefesi, aynı zamanda, yüz yıllar boyunca dinî taassubun büyük ölçüde önlenmesini sağladığı için de, ayrıca, övülmeğe lâyıktır.

Muhyiddin Arabî'nin pek yüksek bir anlayış gerektiren Vahdet-i Vücûd Felsefesini anlamak ve

kavramak her kafanın kârı olamayacağından o, başta Şeyh Al-İslâm İbn Teymiye (öl. H. 728) olmak üzere bazı mutaassıb kimselerce zındıklıkla suçlanmak istenmişse de gerçek yolunun bir çok uluları onun tam bir müslüman ve Allah'a ulaşmış büyük bir Velî olduğunda söz birliği etmişlerdir. Çünkü, o, Vahdet-i Vücûd yolunun, Kitab ve Sünnet'in ta kendisi olduğunu ispatlamıştır.

Muhyiddin'i yerenlerle övenler arasında, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Şeyh Rükneddin Alâüd-devle Al-Semnânî ile Kemalettin Abdurrazzak Kaaşânî arasındaki münakaşa özel bir önem taşır. Semnânî, Muhyiddin'in: "Allah Mutlak Vücuttur" demesine şiddetle karşı koymuş, Kaaşânî de bu sözü, Nefehât'ül-Üns'te görüleceği üzere, büyük bir kudretle savunmuştur.

Semnânî, Vahdet-i Vücûd'un ancak, bir kenden geçme (Vecd) ve sarhoşluk (Sıkr) hâli olduğunu ileri sürmüştür. İşte, Serhind'li İmam Rabbanî³⁸ (H. 971-1034) Semmânî'nin bu görüşünü tekrar ele alarak daha geliştirmiş ve Muhyiddin'in Vahdet-i Vücûd görüşüne reaksiyon olarak (Vahdeti-Şuhûd) adını verdiği bir görüş ortaya atmıştır.

Fakat, Şah Veliyyullah gibi bir çok büyük mutasavvıflar, İmam Rabbanî'nin Şuhûdî Tevhîdinin, Muhyiddin'in Vücûdî Tevhîdinden başka bir şey olmadığını ve Rabbanî'nin, yeni bir hakikat değil, ancak, yeni bir kelime icad ettiğini iddia etmişler ve Şah Refiûddin gibi bir çok büyükler de Rabbanî'nin Vücûdî Tevhîdi anlamaktan âciz olduğunu ileri sürmüşlerdir. Son zamanlarda memleketimizde de Rabbanî taraftarı Mehmet İhsan ile Muhyiddin taraftarı Ahmet Avni Konuk arasında uzun bir münaka-

şa olmuş ve Ahmet Avni Konuk, delillere dayanarak, Rabbânî'nin Vücûdî Tevhîdi anlayamadığını ıspatlamıştır.

İmam Rabbânî, Muhyiddin'in, Zât, Sıfât ve Vücûd aynlığını red etmiş ve bunları birbirinden ayırarak, (Vücûd)u, Zât'ın ilk yarattığı şey; Sıfat'ları da Zât'ın gölgeleri; Âlemi, yani Çokluğu da bu gölgelerin gölgeleri saymış ve bunları bağımsız gölge varlıklar olarak kabul etmiştir. Ancak, hemen işaret edilecek açık bir hakikattir ki aslı olan tek bir vücût karşısında aslî olmayan bir çok gölge vücutlar kabul lenmek ve Vahdet-i Vücûd yerine Vahdet-i Şuhûd diye bir şey ileri sürmek, en azından, varlıkta Allah'a şirk koşturmak demektir. İşte, Muhyiddin'in hayâlden, yokluktan ibâret saydığı da Rabbânî'nin kendi başlarına birer aslı varlık olarak kabûl ettiği bu gölge varlıklardır. Yine pek açıktır ki kendi başlarına varlık sahibi olmayan gölge varlıklar, yokluktan, hayâlden başka bir şey olamazlar. (Vahdet-i Şuhûd - Vahdet-i Vücûd) adlı Doktora tezimizle (İmam Rabbânînin Tevhîd Görüşüne Genel Bir Bakış) adlı makalemiz³⁹ Muhyiddin ile Rabbânî arasındaki bütün bu münakaşaları ihtiva ettiğinden ve Rabbânî'nin Vahdet-i Şuhûd görüşü, Muhyiddin'in hayâl saydığından başka bir şey olmadığından burada Rabbânî'yi ayrıca ele almağı ve boş yere sözü uzatmağı lüzumsuz sayıyoruz.

Bu konuda Mesnevî de şöyle diyor:

“Eğer bir şaşıya Ay birdir dersen, sana der ki, bu ikidir, vahdette şek vardır.

Ve eğer bir kimse ona gülüp ikidir derse, o bunu doğru sayar; bu, kötü huyun layığıdır”.

Fakat, gerçeğin böyle olmasına rağmen Rabbânî'nin bu Şuhûdî Tevhîd görüşü, (Müceddidiyye) yolu olarak Rabbânî'nin halifeleri vâsıtasıyla Hindten başka diğer İslâm ülkelerine de girmeye başladı ve Muhammed Buharî ile de ilk defa Osmanlı İmparatorluğunun merkezi olan İstanbul'a ulaştı.. Ancak, Osmanlı İmparatorluğuna giren bu Şuhûdî Tevhîd görüşü, Anadolu ve özellikle Rum İli topraklarında, karşısında, Muhyiddin'in Vücûdî Tevhîd'inin popülarize edilmiş bir hulâsası ve bütün Melâmî kollarının Ana Yasası hâlinde Simavnalı Bedrettin'in fikirlerini buldu.

BEDREDDİN SİMÂVÎ

(H. 761-823)

Simavna Kadısı oğlu Şeyh Bedrettin⁴⁰, on beşinci yüz yıl başlarında yaşamış bir Türk din âlimidir.

Bedrettin ilk tahsilini memleketinde yapmış, fakat, sonra bu uğurda bir çok yerlere ve bu arada Kahire'ye de gitmiş ve orada Seyyid Şerif Cürcânî ile birlikte Mübarek Şah Mantukî'nin derslerine devam etmiştir. Bu arada Mantık, Felsefe ve İlâhiyat dersleri de gören Bedrettin, önce, Fıkıh alanında pek büyük bir nam yapmış ve bu yolda (Letâîf'ül-İşârât) ile (Câmi'ul-Fusuleyn) adlı iki önemli eser vermiştir. Fakat, o, sonra kendini tamamiyle Tasavvufa vermiş ve bu yolun belli başlı şöhetlerinden olmuştur. Onun, Tasavvuf yolunda, (Fusûs Al-Hikem Haşiyesi), (Meserret'ül-Kulûb)u ve özellikle, onu dünyaya tanıtan, (Vâridât) adlı risalesi pek namlıdır.

Bedrettin'in (Vâridât)ında bildirdiğine göre: Varlık, Allah'tan ibârettir, ondan başka vücud yoktur. Ancak, Allah, müessir olarak Hâlık, müteessir olarak ta Mahlûktur. Âlem, kadimdir. İlâhî irade, ancak, bir şeyin kendi isti'dadına bağlıdır; yoksa, ona hâkim değildir; yani, gerçi Allah dilediğini yapar, fakat, Allah, ancak, isti'datta olanı diler. Kıyâmet, Âhiret, Cennet, Cehennem meseleleri de hal-

kın bildiği ve zan ettiği gibi değildir. Dünya ve Âhîret, Ruh ile Beden birbirine paraleldir ve aynı zamanda ezelf ve ebedîdir. Haşîr, cismânî değildir. Cennet, dünyadaki iyi şeylerden veya hazlardan; Cehennem de dünyadaki kötü şeylerden veya kederlerden, ıztıraplardan ibârettir. İnsanı doğruya ve Hak'ka götüren her şey melek; ve insanı doğrudan ve Hak'tan uzaklaştıran her şey ve özellikle şehevî kuvvetler de Şeytan'dır...

Bedrettin'in esaslı fikirlerini şöylece özetleyebiliriz:

1- **Allah:**

Allah, bütün eşya ve fiillerin kendisinden çıktığı ve kendisinin bütün kemallerle vasıflanmış olduğu Mutlak Vücut'tan ibârettir. Bu Mutlak Vücûdun vücûdu Vâcib (Zorunlu) bir ve ondan gayri olan bütün şeyler, ancak, onunla vardırlar.

Mutlak Vücûd, fiil ve etki bakımından Tanrı'dır, Hâlıktır; etkilenme ve fiil kabul etme bakımından da âlemdir, mahlûktur.

Allah'ın, meydana çıkıp görünmesine, zâtî meylî vardır ve bu meyl de (Muhabbet) ten ibârettir.

2- **Hakîkî Varlık:**

Başkalık ve zıddiyyet mertebeler bakımındandır. Hak olmamaklık nisbîdir.

Ruh ve cisim aynı şeydir; aralarındaki ayrılık gerçek değil, i'tibârîdir. Peygamber: "Ruhlarınız vücutlarınızdır ve vücutlarınız ruhosunuzdur" buyurmuştur.

3- Eşya:

Eşya yok, yalnız Allah vardır. Zira, varlık, şart-sız ve kayıtsız Hak'tır. "Ezelde Allah vardı ve onunla birlikte hiç bir şey yoktu" hadisi de bu hakikata işa-rettir.

4- İnsan:

İnsan, âlemlerin tohumu ve âlemler de o tohumun ağacı gibidir.

5- İlâhî Emir:

İlâhî emir, Zât'ın iktizasından ibârettir; onu yapmamak insanın elinde değildir.

6- Âlem Kadîmdir:

Âlem, cinsi, nev'i ve şekliyle kadîmdir. Sonradan meydana çıkması, zamana değil, zât'a ait bir keyfi-yettir.

7- İrâde:

Fiiller, irâdeye, irâde de dış ve iç sebeplere bağı-lıdır. Fakat, câhiller bir şeyi işlemek veya işlememek hususunda kendilerini hür sanırlar. Var sayılan bu hürriyyet, irâdeden ötürü değil, o çeşitli hareket-lerin sebeplerinin çeşitli olmasındandır.

8- Tevhîd üçtür:

a- *İlmî Tevhid*: Bu tevhid, kitaplardan öğreni-len tevhittir ki ilme mahsus yakîn'e aittir.

b- *Şuhadî Tevhid*: Allah tarafından keşf ve ilham ile öğrenilen tevhittir ki ayn'a mahsus yakîn'e aittir.

c- *Zevkî Tevhid*: İnsanın, kendisinin bütün var-lıktan ibâret olduğunu zevk ile algıladığı tevhittir ki Hak'ka mahsus yakîn'e aittir.

9- İbâdet ve Dua:

Zikirler, dualar, namazlar, niyazlar'dan maksat, kalbi mâsivadan koparıp Allah'a yöneltmektir. Diğer bütün şeyler bu gâyenin elde edilmesine ancak vâsıtaadır.

10- Âhiret:

Âhiret, câhillerin sandıkları gibi gözle görünecek âlemden değildir. O, bir anlamda, işlerin sonudur da.

Mukaddes kitapların işaret ettikleri Cennet ve onda olan şeyler, dış anlamları ile anlaşılmalıdır. Onların gerçek anlamları vardır. Cennet ve Huri gibi sözler, insanı Hak'ka yöneltmek içindir. Kıyâmet ve Haşır da dış anlamları ile anlaşılmalıdır.

11- Cennet ve Cehennem:

Her iyi hâle Cennet, her kötü hâle de Cehennem ateşi denilir.

12- Melek ve Şeytan:

İnsanı Allah'a yöneltten her kuvvet melek, ve cisme ait lezzetlere yöneltip Allah'tan uzaklaştıran her kuvvet te Şeytan ve İblis'tir.

13- Küfr ve İyman:

Küfr ve iyman birbirlerine muhtaşırlar. Zira, küfürden geçmeyen hakikî iymana varamaz ve müslüman sayılmaz.

14- Emânet:

Tanrı'nın âlemlerin yüklenemeyip yalnız İnsanın yüklendiğini söylediği emânetten maksat, in-

sanın Allah suretinde yaratılmasıdır. Zira, insan, her yönden, toplu olarak, Allah suretinde yaratılmıştır.

15- Allah ile İnsan Arasındaki Bağ:

Allah ve insan arasındaki bağ, (Muhabbet)le başlar (Kavuşmak) la biter.

16- Kâmil İnsan:

Kâmil İnsan, daima Hak'ka yönelen ve her hâlinde Hak'la birlikte bulunandır. Bu sebeple Kâmil İnsan hiç bir yol ve âdet tutmaz. İş, niyete bağlıdır.

17- Her Şeyde İki Yön:

Her şeyde iki yön vardır: İyi ve Kötü; Güzel ve ve Çirkin. Çünkü, Allah, Celâl ve Cemâl sahibidir ve her zerrede tecellî eden ve var olan O'dur. Bu sebeple, her şeyde Allah'ın bütün sıfatları da bulunur.

Allah, bir insana bir şeyi işlemesini ezelde irâde etmişse ona o şeyin iyi ve güzel tarafını ve eğer irâde etmemişse ona o şeyin kötü ve çirkin tarafını gösterir. Günahlar da böyledir.

18- İyilik ve Kötülük:

İyilikler ve kötülükler, lezzetler ve elemeler Mutlak Vücûd'a nisbetle izâfîdirler, nisbîdirler. Çünkü, aynı şey bir kimseye iyi diğer bir kimseye kötü olabilir. Meselâ, yılanın zehri kendisine zararsızdır ama insanı öldürür.

19- Ebedî Yaşamak:

Âlemi ve bu hayatı hakikî bilmeyip ikiliği ortadan kaldıran ve Allah'a ulaşan kimse Allah'ta

ebedî hayata kavuşur. Zira Allah'ın vücûdu yoklukla vasıflanamaz.

Başlangıçta da işaret ettiğimiz gibi Muhyiddin'in Vahdet-i Vücûd görüşü ile kemâl zirvesine ulaşan Tasavvuf, ondan sonra bir Teozofi hâlini almış, ilerleme ve orijinaliteden kesilerek sırf taklitten ve tekrardan ibaret kalmıştır. Meselâ, hicrî 739 da ölen Abdurrezzak Kaaşânî, eserlerinde, Muhyiddin'in (Fusûs)undaki fikirlerini şerh etmekten başka bir şey yapmadı. Hicrî 767-820 arasında yaşayan Abdülkerim Al-Ciylî'nin (İnsân-ı Kâmil)i Muhyiddin'in Kâmil İnsan görüşünden başka değildir. Hicrî 937 de ölen Abdulvehab Şa'ranî'nin (Al-Yevâkıf va'l-Cevâhir) adlı meşhur eseri de bazı eski Tasavvufi mezheplerin ve özellikle Muhyiddin Arabî mezhebinin bir özetidir. Hicrî 1143 te ölen Abdulganî Al-Nablûsî de Muhyiddin'i tekrarlamaktan başka bir şey yapmamıştır.

Muhyiddin Arabî'den sonra Tasavvuf konusunda söz edilmeğe değer ancak altıncı ve yedinci hicrî yüz yıllarda kurulan Kaadiri'lik⁴¹, Rûfâî'lik⁴², Sühreverdi'lik, Bedevîlik... gibi tarikatlar arasında bulunan ve özellikle taassubu önlemede de pek önemli bir rol oynayan Mevlevî Tarikatının ma'nevî kurucusu Türk Eren'i Mevlâna Celâlettin Rûmî'dir.

CELÂLEDDİN RUMÎ

(H. 604-672)

Mevlâna Celâleddin-i Rumî⁴³ sülûke esas olmak üzere Şeriat ile birlikte Aşk ve Cezbeyi kabul etmiş, Aşk ve Cezbe için de Semâ'i benimsemiştir. Camî, Mevlâna için: "Peygamber değil ama Kitab sahi-bidir" demiştir.

Özellikle Şems-i Tebrizî'nin⁴⁴ yüksek ruhâni-yetinden feyz alan Mevlâna'da Tasavvuf: İnsanın, evvelâ, bütün Tabiatta Hak'kı görmesi, sonra da in-sanın Allah'ın sevgilisi olduğu ve insanın tam bir te-vazu' ve mutlak bir itâat ile bu ilâhî sevgiye lâıyk bir hâle gelmesi ve bu hâli bilfiil yaşaması gerektiği esasına dayanıyordu ki böyle bir yaşantı da cân ile cânan, âşık ile ma'sûk birbirinin içinde erirler, bir tek vücûd olurlar.

İşte, Şems ile Mevlâna da böyle bir yaşantıyı tahakkuk ettirdiler ve Mevlâna gerek Dîvânında ve gerek Mesnevîsinde hep bu yaşantıyı açıklamaya çalıştı. Mevlâna şöyle diyor: "Ey Tebzizli, Şems Senin yüzünü gördüm güreli dinim aşkımdır benim".

Mevlâna, her şeyden önce, İnsanı Şöyle ta-nımlar: "İnsanın insanlığı dünyadan kaçmasında, hayvanlığı da Tanrı'dan kaçmasındadır".

Mevlâna, zâhir ilmi insanın üzerine konmuş bir yük, Ledün ilmini de insanın onun üzerine bindiği bir küheylân sayar.

Mevlâna şöyle diyor:

“Dünya, Allah’tan gâfil olmaktır. Yoksa kumaş, gümüş, altın, oğul ve kadın değildir”.

“Güneşin varlığına delil yine güneştir. Eğer sana delil lâzımsa yüzünü ondan çevirme!”.

“Halk, (Ben Tanrıyım) demeyi büyük bir da’va sanır; oysa, (Ben kulum) demek büyük bir da’vadır. Çünkü, bunu deyen iki varlık ispat eder: bir kendisini, bir de Tanrıyı ispata kalkışır. (Ben Tanrıyım) deyen, kendisini yok etmiştir; yele vermiştir; ben yokum, hep O’dur, Tanrıdan başka varlık yoktur, ben yokluktan ibâretim, hiçim, der. Bundan dolayı halk anlamaz. Buracıkta bir kişi de Tanrı rizası için Tanrıya kulluk eder; Tanrı için kullukta bulunur ama kendisini de görür, yaptığını da görür, Tanrıyı da görür. İşte, bu kişi suya batmamıştır, suda boğulmamıştır. Suda boğulan o kişidir ki onda hiç bir hareket kalmaz. Onun hareketi, suyun hareketinden ibârettir”.

“Huuu! küpünün rengi Allah’ın boyası oldu. Etraf onda bir renk oldu. Bir sâlik bu küpe düşse (yani vahdet mertebesine erişse) ben, vahdet küpüyüm der. Onun, ben küpüm, demesi, (Enelhak-Ben Hak-kım) demektir. Ama, o, bu hâlinde yine beşerdir. Fakat, sâlik, Allah’ın nuru ile baştan başa nurlanmışsa, artık, o vakit, o, hâl dili ile ve bilâ ihtiyar (Enelhak) der, ve artık o, hâl ile Hak olmuştur. Demir, ancak, kıpkırmızı bir ateş hâline geldiği vakit (Ben Ateşim) deyebilir.”.

“Kalblerimizi sevgilinin düşüncesi doldurduğu zaman,

Bizim bütün işimiz O’nun hizmetinde olmak ve hayatı O’nun için harcamaktır”.

“Mevcut olmayan için var olmayayım,

Erganonun perdeleri O’na döneceğimizi i’lân ediyor”.

Mevlâna, Divân-ı Kebir’inde de şöyle diyor:

“Ezeliyetin Bağdad’ında, Biz, mağrurane i’lân-
da bulunuyorduk: (Ben, Allah’ım!),

Biz, böyle olduğumuz için, kalb, Ulûhiyetin aynasıdır”.

“Senin nefsinin Allah’ın tasavvurunda bir sûreti vardır. Bu sebeple, bilmek istediğin her şeyi kendi nefsinde ara!”.

“Ey kalb! Biz bir uçtan bir uca aradık, sorduk, Sevgiliyi Senin içinden başka bir yerde asla görmedik”.

Mevlâna yine şöyle diyor:

“Cân, bakışta, görüşte yok oldu da şunu dedi: (Tanrı cemâline Tanrı’dan başkası bakamadı gitti)”.

“Altı yönden de bağlanmış olsan korkma

Gönlünün tâ içinde sevgiliye gizli bir yol var”.

“Sâdece âşık sevgilisi ile birleşmeği aramaz,

Lâkin, sevgili de âşık ile birleşmeği arar”.

Âşık ve Ma’sûk’un birbiri içinde eriyip aynı zamanda hem Âşık hem Ma’sûk olarak tek vücut oldukları bu birleşme hâli tahakkuk edince de Mevlâna’ya göre, bütün Dinler ve Milletler de tek bir Din

ve tek bir Millet olmuş olur. İşte, bu hâlette Mevlâna: “Ben, yetmiş üç Mezhep ile beraberim” diyor ve bütün insanlara şöyle sesleniyor:

“Yine de gel, yine de gel, her ne isen öyle gel!

İster Kâfir, ister Mecûs, ister Putperest ol, yine de gel!

Bizim Dergâhımız ümitsizlik Dergâhı değildir.

Eğer yüz kerre tevbeni bozmuş olsan da yine gel!”

Bu, sevgili ile birleşip tek vücut olma hâli, Mevlâna’nın, daha çocuk yaşlarında ailece Belh’ten hicretleri esnasında Nisâbur’da suhbetine kavuştuğu büyük Mutasavvıflardan Feridüddin Attâr’a göre ise, hakikat yolcusunun tam bir yokluk hâlidir. Bu, yokluğa dayanan birlik hâlinde de Dinler ve Milletler de yok olmuştur. Bu hâlette, artık, ne Din ne de Dinsizlik söz konusu olabilir. Attâr, (Mantıkuttayr) adlı kitabında bu hâleti “Yedi Vâdî”de bir seyahat olarak şöyle bir hikâye ile açıklar:

“Hüd Hüd kuşuna diğer kuşlar Sultânın gizli Sarayına götüren yolun uzunluğunu sorarlar. O da cevap olarak: her seyyahın içinden geçmeğe mecbur olduğu Yedi Vâdî vardır, lâkin, sona erenlerden hiçbirisi geri gelip seyahatlarını anlatmadıkları için hiç kimse o yolun uzunluğunu bilmiyor, dâr ve Yedi Vâdî’yi şöyle anlatır:

(“İşin başlangıcında (İstek Vâdî’si) var.

Ondan sonra, ucu bucağı gelmeyen (Aşk Vâdisi) gelir.

Üçüncü Vâdî (Bilgi Vâdî’si);

Dördüncü Vâdî de (İstiğnâ Vâdîsi)dir.

Beşinci Vâdî (Tevhîd Vâdîsi);

Altıncı Vâdî, sarp ve korkunç bir vâdî olan (Hayret Vâdîsi)dir.

Yedinci Vâdî (Yokluk, Yoksulluk Vâdîsi)dir.

Bundan sonra, artık, gitmene, yol-yürümene lüzum yok! Tanrı seni, kendine çeker. Bu cezbeyle düştünmü gidiş, yürüyüş te kaybolur. Katre bile olsan Okyanûs kesilirsin.....

İstek Vâdîsi'ne girdinmi her an önüne yüzlerce zulmet çıkar.

Her solukta bu vâdî'de yüzlerce belâya uğrar-sın. Göklerin Tûti'si bile burada sinekleşir.

Burada yıllarca çalışıp çabalaman gerek. Çünkü, haller, burada, hâlden hâle döner. İnsan, burada, hâlden hâle girer!

Burada, malı atman, mülkten arınman gerek!

Bu yolda kanlara bulanman, her şeyden sıyrılıp çıkman lâzım!

Elinde hiç bir şey kalmayınca, gönlünü de bütün Varlık'tan arıtman gerek.

Gönlün, sıfatlardan arındımı Tanrı kapısından Zât nuru parlamaya başlar.

O nur, gönlünde parlayınca, gönlündeki bir istek, bin olur.

İşin alevlere sarsa, önüne yüzlerce kötü vâdîler çıksa,

Yine kendini delicesine iştiaqla ateşlere atar, Pervâne'ye dönersin!

Bu çeşit Adam, iştiyakından, aradıkça arar; yandıkça yanar, Sâkısinden bir yudumcuk şarap ister.

O, şarabın bir yudumunu içtimi iki âlemi de unuttur.

Dudakları kupkuru olarak denize dalar. Candan, Cânân'ın sırrını ister.

O sırrı bildiğinden, o sırra mahrem olmağı dile-diğinden yoldaki can alıcı Ejderha'dan korkmaz.

Yolda önüne küfr ve lâ'net bile gelse, tek, sevgilisinin kapısı açılsın da ne olursa olsun der, hepsini kabullenir.

Sevgili kapısını açtımı da ne Küfür kalır ne Din!

Çünkü, o kapıda ne o vardır, ne bu!").

S O N U Ç

Topluca söyleyecek olursak Tasavvuf:

- 1- Bir çeşit tercübü tipi.
- 2- Bir çeşit bilgi yolu ve bir çeşit şuur hâlidir.

Tasavvuf, gerçek yönü ile Allah'ı bilme yolunda transandantâl bir tatmin iştîyâkı ve ihtirâsı olmaktan ziyade Allah'a kavuşma yolunda bir aşkın kemâl ve tatmini iştîyâkıdır. Ve Allah, Zaman ve Mekândan münezzeh olmakla beraber, her yerde hâzır ve nâzır olduğundan ötürü de O'na belirli bir yoldan değil, her yoldan ulaşılabilir. Ancak, bu yolların en şaşmazı ve kestirmesi insanın kendi nefsidir.

Şöyle de diyelim:

Tasavvuf, pek mükemmel ve pek yüksek bir duygulanma çeşidi; daha doğrusu, bir hayat şeklidir ve bu şekildeki hayatın da başlıca iki yönü vardır:

- 1- O, bir hayat prosesidir.
- 2- O, bir mistik algının tatminidir.

Mutasavvıf'ın hayat prosesi olması bakımından o, Allah'a doğru seyr ve sülûk halleri içinde (Tasfiye, İsrak, Vecd ve İstiğraak) kâdemelerinden geçerek, şahsiyyetin yeniden yapılışıdır.

Mistik algının tatmini bakımından da o, kon-
templasyon hâlinde olan kişiye (Mutlak)tan haber
veren (Vahy)den ibârettir.

Ve en nihayet şöyle diyelim:

Tasavvuf, gerçek anlamda, En Son Varlık'ın
ilmi, ve En Son Varlık'la birleşip Bir Olma ilmidir.
Gerçek Mutasavvıf ta, sâdece, (Mutlak)ın ilminden
söz eden değil, fakat, (Mutlak)a kavuşandır. Kavu-
şmanın delili de sâdece, (Bilmek) değil; (Bilmek)
ile birlikte (Olmak)tır.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Tasavvuf yolu
bir çok çeşitlilikler gösterirse de bütün bu çeşitlilik-
ler, Islâmda, üç ana yolda toplanmıştır.

1- *Zühd ve İbâdet yolu*: Buna (Ahyâr) yolu da
denir. Genel olarak Şeriat yolu, muamele yoludur.

2- *Tasfiye ve Mücâhede yolu*: Buna (Ebrâr) yolu
da denir. Riyazet ve mücâhede, yani tasfiye yoludur.
Bu yolda olanlar gerek Hak ve gerek halk ile mua-
melelerinde sadâkat üzredirler.

3- *Aşk ve Muhabbet yolu*: Buna (Şattâr) veya (Sâ-
irîn) yolu da denir. Bu yol, aşk, muhabbet ve cezbe
yoludur. Bu yol, ilk iki yoldan üstündür.

Zira, bu yolun şartı, (Ölmeden evvel ölünüz) ha-
dîsinin işaret ettiği hâldir. Dolayısıyla, bu yol, artık,
bir hâlden diğer bir hâle, bir makamdan diğer bir
makama yükselerek Allah'a kadar giden bir seyr
ve seyahattir. Bu yolun dayanağı olan esaslar, Tasav-
vufi dille, makamlar da ondur:

1- Tevbe	4- Kanaat
2- Zühd	5- Uzlet
3- Tevekkül	6- Devamlı zikr .

7- Allah'ayönelme
(bütünlükle)

8- Sabr
9- Murâkaba
10- Rizâ

Tasavvufun en son gâyesi Birlik (Tevhîd) tir. Birlikte Allah'tan gayri olan şeylerden geçmekle, yani (Fenâ) ile olur. (Fenâ) da üç türlüdür:

- 1- Kasitte Fenâ.
- 2- Şududta Fenâ.
- 3- Vücutta Fenâ.

Bu bakımdan mutasavvıflar da üçe ayrılırlar:

- 1- Kusûdçular.
- 2- Şuhûdçular,
- 3- Vücûdçular.

Kusûdçular:

Bunlar, maksat ve irâdelerini Allah'ın irâdesinde Fânî kılanlardır. Bu yolda olanlar, ancak, Allah'ı kasd ederler ve ancak Allah'ın irâdesi ile irâde ederler. Bunlar, uyanıklık hâlinde ve bakadadırlar; bunların ilimleri ve temyizleri vardır.

Şuhûdçular:

Bunlar, Allah'tan gayri olan şeylerden Fânî olup yalmz Allah'ı müşahede ederler ve onlarca bu Şuhûd, gâyedir. Onlar, bu Fenâ'nın son derecesinde kendilerinden geçerler ki asıl Fenâ da budur. Bu mer-tebe geçici bir hâl ve zevk mertebesidir. Bunlarda ilim ve temyiz gücü kalmazsa da yine de onlarca Yaratan ile yaratılan ayrıdır. Bunlardan bazıları bu Fenâ makamını gâye edinerek bütün amelleri bırakırlar ki Şuhûdçuların böylelerine (Gâliye) derler.

Vücûdçular:

Bunlar, vücudta Fânî olanlardır. Bunlara göre Allah'tan başka vücûd yoktur. Yaratan ve yaratılan aynıdır. Âlemler, Allah'ın tecellîlerinden, şuûn ve tavırlarından ibârettir. Fenâ olsun, vahdet olsun dışıdır, dışı aittir. Bunlar, görünenin Fânî oluşundan görme Fânîliğine geçerler ki bu husus Şuhûdçularla aralarındaki en önemli ayrılığı teşkil eder.

Vahdet-i Şuhûd'ta şuhûd, gâyedir. Vahdet-i Vücûd'a göre ise vahdet-i şuhûd ne gâyedir ne de bu yol için zorunludur. Şuhûd keyfiyeti sâliklerin bâzılarında hâsıl olur, bâzılarında da hâsıl olmaz. Bundan ötürü şuhûd, gerçek yolunun esasından değildir, tesadüfe ait bir şeydir.

Vücûdçuların bir kısmı da Allah'ı âlemlerin bir toplamı olarak kabûl ederler. Bu görüşe göre Âlem, topyekûn Allah olmuş olur ki bu görüşte olanlara da (Gâliye) yahut (Vahdet-i Mevcudçular) denir.

Kısaca, Vahdet-i Kusûd, İslâmın, ana hattı ile, da'vet ettiği hakıktır; Şeriat'ın ta kendisidir. Vahdet-i Şuhûd ta bazı sâliklere ârız olan bir zevk, bir hâldir. Vahdet-i Vücûd ise, bütünlüğü ile Allah'ta yok olup Allah ile baaki olmanın sonucudur ve bir Felsefedir. Fakat, hemen ekleyelim ki bu Felsefe, akla ve mantığa dayanan bir Felsefe olmaktan ziyade Sezgiye ve Zevke dayanan bir Felsefedir.

Vahdet-i Vücûdçulara göre Allah, bütün varlığa sârif olan Mutlak Vücûd'tur; Tevhîd eden de Tevhîd edilen de O'dur; ve O'nun hakkında her deneni şey Haktır ve Tevhîttir. Vahdet-i Vücûdçulara göre Hâlık, Mahlûk; Kadîm, Hâdis; Rab ve Abd ispat etmek şirktir.

Muhyiddin şöyle demektedir:

“Tek varlıktan başka varlık yoktur. Şu hâlde, Nur ile Zulmet aynidir”.

“Allah beni öğer ben de O’nu; O bana kulluk eder, ben de O’na. Hak beni yarattı ki kendisini bileyim; ben de O’nu, bilmek ile var kıldım”.

Şemsettin Mağribî de şöyle diyor:

“Senin zuhûrun benim iledir, benim vücûdum da senin iledir. Ben olmasam Sen zâhir olmazdın, Sen olmasan ben de mevcut olmazdım”.

Velhâsıl, Kitabımızın başında Allah hakkında işaret ettiğimiz : “O, evveldir, âhirdir, zâhirdir, bâtındır” âyetine tekrar dönerek diyelim ki Vücûd, ancak, Allah’ın Zât’ına ve Ahadiyet’ine aittir. Mâsivânun, yani Allah’tan gayri şeylerin-hangi mertebede olurlarsa olsunlar-vücutları yoktur ve olamaz. Çünkü, Evvellik, Âhirlik, Zâhirlik ve Bâtınlıktan başka beşinci bir mertebe olamaz.

Başka bir deyişle, gerçek vücûd sahibi olan Allah, eşyanın gerçek sûretleriyle meydana çıkar ve eşya da Allah’ın gerçek vücudu ile mevcûd olur. Zirâ, Evvel olan, Âhir olan, Zâhir olan, Bâtın olan, yalnız, Allah’tır.

Şimdi, bâtın mertebesi, sırf (Tenzih) mertebesidir. Zuhur mertebesinde ise (Teşbih) zorunludur. Bu sebeple de Allah, bir bakıma her şeyden münezzeh, bir bakıma da her şeyle ve her şeyde zâhirdir; yani Allah, Tenzih ve Teşbih sıfatlarının her ikisi ile de sıfatlanmıştır. Tenzih ve Teşbih’ten her biri, tek başlarına, kayıtlayıcı ve sınırlayıcıdır. Kayıt ve sınırdan kurtulup gerçeğe ulaşmak için de Tenzih

ve Teşbih'in ikisini birden almak, yani Tenzih ile Teşbih arasını cem' etmek gerekir. Muhyiddin de bu noktaya önemle işaret ederek, sırf Tenzihle kalındığı takdirde Allah'ın kayd altına alınmış olacağını; yalnız Teşbih'te kalındığı takdirde de Allah'ın tamamen sınırlanmış olacağını; ve doğru yolun, ancak, bu ikisi arasında bulunmakla elde edilebileceğini, ve ancak o vakit İlâhî bilginin İmamı ve Serdârı olunabileceğini ileri sürer.

Şu hâlde:

- A- Yaradılmışın sıfatlarını Yaratan için ıspatlamak, bizi küfre götürür.
- B- Yaraticının sıfatlarını yaradılmış için ıspatlamak, bizi şirke götürür.
- C- Yaraticının sıfatlarını, ancak ve yalnız kendi için asl olarak ıspatlamak; ve bunların, eşya adı altına giren her şeye nisbetinin ise, ancak, emânet olduğunu bilmek te bizi gerçek Tevhîd'e götürür.

Muhyiddin şöyle diyor:

"Sen, Hak'kı halktan ayıraarak Hak tarafına bakma,

O'nu, hem Tenzih hem de Teşbih ederek sadâkat makamında dur!"

İşte, Muhyiddin'in (Vahdet-i Vücûd) Flsefesinin Allah'ı budur ve İslâm Deininin (Lâ İlâhe İllallah)⁴⁵ Tevhîd kelimesi ile deyimlediği Allah ta budur.

Bu konuda Bursalı Şeyh İsmail Hakkı Hz. leri⁴⁶ de şöyle diyor:

("Lâ İlâhe İllallah" sözü, vehimleri silip atmak içindir. Çünkü, Vücud'ta ancak bir Ma'bûd, belki bir Maksûd ve belki bir Mevcûd vardır").

Biz de şöyle diyor ve Kitabımızı Allah'ın izni ile bu noktada bitiriyoruz:

“Ya Rab! Ne Varlık'ta, ne Yokluk'tasın,

Ne Mutlak Birlik'te ne Çokluk'tasın,

Haktır “Lâilâhe İllâllah” Sözü

Çünkü, Sen, hem “Lâ” da, hem “İllâ” dasın”.

Kitabımızı bir iki cümle ile özetlemek istersek şöyle diyeceğiz:

* * *

Tasavvuf demek Vahdet-i Vücûd yani, Vücûd Birliği demektir. Vücûd Birliği demek te, her şey ortaklaşa bir tek Vücûd'a bağlıdır; dolayısıyla, bu bir tek Vücûd ta, zorunlu olarak, Bir Tek Yaratıcı olan Allah'ın Vücûd'undan ibârettir, Vücûd'un asıl sahibi Allah'tır demektir. Şu hâlde, Vücûd Birliği demek, yalnız Allah vardır, O'ndan başka hiç bir şey yoktur demektir.

Öyle ise, gözler, her şeyde ve her şeyle yalnız Allah'ı görmelidir. Çünkü, Allah, Kur'ân-ı Kerim'de şöyle demektedir:

“Hakikatı dünya gözü ile görebilmekten yoksun olup burada kör olanlr, Âhirette de kördürler ve daha da sapıklıktadırlar”.⁴⁷

Evet, insan, hakikatı dünya gözü ile dünyada görebilmelidir. Çünkü, insan, Hakikat'ı, Asıl Varlığı, Allah'ı bilme ve bulma yetisine sâhiptir ve çünkü, insan, İlâhî mahiyete ortaktır. Zira, insandaki ruh, aslında, İlâhî ruhtan başka değildir. Bundan ötürü de insan, kendi aslı mahiyeti ile birleştiğinde Allah ile birleşmiş, daha doğrusu, aslına kavuşmuş olur. İnsan ile aslı olan Allah arasında, en

azından. potansiyel bir yakınlık vardır. Bu sebeble de insan, Allah'a karşı olan bir yaratık değil, tersine, Allah'a ortak bir yaratıktır.

Öyle ise, insanın kendi kendisini bulması ve kendini kendi gerçek nefsi ile aynileştirmesi, onun, dünyadaki hayatının biricik gâyesi olmalıdır.

NOTLAR

1 Bu konudaki bazı âyetler:

Biz ona katımızdan bir rahmet verdik ve ledünnümüzden ona ilim öğrettik (Kehf. 65).

Sana Kur'an okununca sen de onun okunuşuna uy; onun açıklanması ve deyimini yine bize düşer (Kıyâmet. 18-20).

Sana Kitab indiren O'dur. Kitapta onun temeli olan kesin âyetler vardır; diğerleri de çeşitli anlamlıdır. Bu çeşitli anlamlı olanların te'vilini ancak Allah ve ilimde pek derinleşmiş olanlar bilirler... bunu ancak akıl sahipleri düşünebilirler (Âl-i İmran 7).

Her ilim sahibinden üstün bir bilen vardır (Yusuf. 76).

Her şeyin gerçeğini öğrenmeli ve gerçeği bilinmeyen şeye bağlanmamalı (Yâsîn. 82).

De ki hiç bilenlerle bilmeyenler bir olurmu? Ancak, tam akıllı olanlar düşünür ve ibret alırlar. (Zümer. 9).

Bu konudaki bazı Hadisler:

Bazı ilimler vardır ki gizli birer hazine gibidir; onu Allah'ı bilenlerden başkası bilemez. Bu âlimler o ilimden söz edince, ancak, Allah'ı bilmeyenler onu inkâr ederler.

İlim ikidir: birisi kalbedir, işte, faydalı ilim odur. Bir ilim de yalnız dildedir, bu da halk üzerine Allah'ın hüccetidir.

İlim, Allah yolunu aydınlatır.

İlim, ibadetten üstündür. Dinin kıvamıdır.

İlme riayet edicilerden olunuz, nakil ve rivayet edicilerden olmayınız.

Ben ilmin şehriyim, Ali de kapısıdır.

Âlimin ölümü âlemlerin yok oluşu gibidir.

Ebu Hüreyre:

Ben, Peygamber efendimizden iki türlü ilim öğrendim. Bunlardan birini sizin aranızda yaydım. Ama diğerine gelince, eğer onu size bildirseydim, boynumu vururdunuz.

İbn Abbas:

“Emir semaların arasına nâzil oldu...” âyeti hakkında İbn Abbas şöyle demiş: “Eğer siz benim bu âyetin tefsirinde ne dediğimi işitsediniz beni recm ederdiniz.”

2- 1066 da İstanbulda ölen ve (Dil-i Dâna) adlı kasidesiyle nam alan oğlanlar tekyesi Şeyhi İbrahim Efendi Tasavvuf hakkında yapılan bir çok tanımları aşağıdaki şiirinde toplamış bulunmaktadır. Bu hususta pek güzel bir özet olmakla buraya alıyoruz.

Bidayette Tasavvuf, sûfi bîcân olmağa derler,

Nihayette gönül tahtında Sultan olmağa derler.

Tarikatta ibarettir Tasavvuf, mahv-ı sûretten

Hakikatta sarây-ı sırda mihman olmağa derler,

Bu âb u kil libasından Tasavvuf, ârif olmaktadır

Tasavvuf, cism-i sâfi, nur-ı Yezdân olmağa derler.

Tasavvuf, lem'a-ı Envâr-ı Mutlaktan uyarmaktadır

Tasavvuf, âteş-i aşk ile süzân olmağa derler.

Tasavvufta şerâit, nâme-i hestiyi dürmektir

Tasavvuf, ehl-i şer'ü ehl-i iymân olmağa derler.

Tasavvuf, ârif olmaktadır hakîmen âdetullaha

Tasavvuf, cümle ehl-i derde dermen olmağa derler.

Tasavvuf, ten tulsımın ism miftâhiyle açmaktadır

Tasavvuf, bu imâret, külli virân olmağa derler.

Tasavvuf, sûfi kaali hâle tebdil eylemektir bil

Dahi her söz ki söyler âb ı hayvân olmağa derler.

Tasavvuf, ilm-i ta'bîrâtı ve te'vilâtı bilmektir

Tasavvuf, cân evinde sır-i Subbân olmağa derler.

Tasavvuf, hayret-i kübrâda mest ü vâlih olmaktadır

Tasavvuf, Hakkın esrârında hayran olmağa derler.

Tasavvuf, kalb evinden mâsivallahı gidermektir

Tasavvuf, kalb-i mü'min Arş-ı Rahmân olmağa derler.

Tasavvuf, her nefeste Şarka ve Garba erişmektir

Tasavvuf, bu kamu halka nıgehbân olmağa derler.

Tasavvuf, cümle zerrât-ı cihanda Hakkı görmektir

Tasavvuf, gün gibi kevn'e nümâyan olmağa derler.

Tasavvuf, anlamaktır yetmiş iki milletin dilin

Tasavvuf, âlem-i akla Süleyman olmağa derler.

Tasavvuf urvet'ül vüskaa yükün cân ile çekmektir

Tasavvuf, mazhar-ı âyât-ı gufrân olmağa derler.

Tasavvuf, İsm-i A'zamla tasarruftur bütün kevn'e

Tasavvuf, câmi-i ahkâm-ı Kur'ân olmağa derler.

Tasvvuf, vâsıl olmaktadır cemîan talib-i Hakka
Tasavvuf, vasl-ı didâr iyle handân olmağa derler.
Tasavvuf, her nazarda Zât-ı Hakka nâzır olmaktadır
Tasavvuf, sûfiye her müşkil âsân olmağa derler.
Tasavvuf, ilm-i Hakka sinisini mahzen etmektedir
Tasavvuf, sûfi bir katreyken ummân olmağa derler.
Tasavvuf, küllî yakmaktır vücudun nur-i Lâ iyle
Tasavvuf, nur-i İllâ iyle insan olmağa derler.
Tasavvuf, on sekiz bin âleme dopdolu olmaktadır
Tasavvuf, nüh felek emrine fermân olmağa derler.
Tasavvuf, (kull kefâ billâh) iyle da'vet dürür halkı
Tasavvuf, (ircaî) lafziyle mestân olmağa derler.
Tasavvuf, günde bir kerre ölüp yine dirilmektedir
Tasavvuf, cümle âlem cismine cân olmağa derler.
Tasavvuf, sûfinin her bir kılında bir göz olmaktadır
Tasavvuf, ehl-i safvet, ehl-i mizân olmağa derler.
Tasavvuf, zât-i insan zât-ı Hakta fânî olmaktadır
Tasavvuf, kurb-ı ev ednâ'da pünhân olmağa derler.
Tasavvuf, cânı cânâna verip âzâde olmaktadır
Tasavvuf, cân-ı cânan cânân-ı cân olmağa derler.
Tasavvuf, sende olmaktadır hakikat, hak ey İbrahim!
Tasavvuf, Şer-i Ahmed dilde bürhân olmağa derler.

Bu da Tasavvufun güzel deyimlerinden biridir:

Tasavvuf, yâr olup bâr olmamaktır;
Gül ü gülzâr olup hâr olmamaktır.

3- Mutasavvıflardan bazıları müessirden esere intikal (a priori) yolunu, bazıları da eserden müessire intikal (a posteriori) yolunu üstün tutmuşlardır. Birinci yolun parulası (O, evveldir, âhirdir, zâ-hirdir, bätündür) âyetidir. İkinci yolun parulası da (Nefsini bilen Rab-bini bilir) hadisidir. Bazıları da her iki görüşü de yerinde bulmuşlar ve yerinde kullanmışlardır.

Tasavvuf, Nebî sayılan sekiz ulu kişinin güzel haslât ve âdet-lerini kaplar:

- a- Hz. İbrahim'in kerem ve sehaveti.
- b- Hz. İshak'ın kaza ve kadere rızası.
- c- Hz. Eyub'un sabrı.
- d- Hz. Zekeriyya'nın münâcâtı.
- e- Hz. Yahya'nın garipliği.
- f- Hz. Mûsa'nın sûf hırka giyişi.
- g- Hz. İsa'nın seyahatı ve tecerrüdü.
- h- Hz. Muhammaed'in fakrı.

Her Tasavvuf yolcusunun bu haslatlarla haslatlanması zorundur. Zira, Allah yoluna ancak bu haslatlarla girilebilir.

4- Semâvî dinlerin hepsi Tevhid fikrini ve güzel ahlâklılık esaslarını kapsar. Özellikle Sâmi kavmlar tenzih fikrini, Aryânî kavmlar da tevhid fikrini benimsemişlerdir. İslâm dininin Tevhid fikri de tenzih ile teşbih arasını kendinde toplamıştır.

5- Ve yine:

Allah birdir (İhlâs. 1).

O öyle bir Allah'tır ki Gökte de Allah'tır, Yerde de Allah'tır. Ve O hakim ve âdildir (Zuhruf. 48).

Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Allah her şeyi kuşatmıştır (Nisâ. 125).

Allah, göklerin ve Yer'in nurudur (Nur. 35).

Duyan, bilen O dur. (Âl-i İmrân, 32).

Allah her şeyi gözleyicidir (Ahzâb. 52).

Kullarım sana benden sordukları vakitte ben yakınım (Bakara. 186).

Biz ona (örüm hâlinde olan insana) sizden daha yakınız ve lâkin siz görmezsiniz (Vâkıa. 85).

Üçten az veya beşten ziyade kimseler birbirleriyle gizli söyleştiklerini sanımasınlar, zira, Allah onlarla beraberdir (Mücadele. 7).

Ektiğiniz şeyi sizmi ekersiniz yoksa bizmi? (Vâkıa. 63).

Kullarından tevbeyi kabûl eden ve sadakaları alan Allah'tır (Tevbe. 104).

Ey huzûr içinde olan can! Hoşnud etmiş ve edilmiş olan Rabbine dön! (Fecr. 27-28).

Hep birden Allah'ın ipine sarılınız! (Âl-i İmrân. 103).

6- Ve yine:

Külüm bana nâfilelerle yaklaşınca ben onu severim; ve onu sevdiğim vakit ben onun gören gözü, işiten kulağı, tutan eli, yürüyen ayağı olurum.

Bir insan sadaka vermez ki o sadaka daha dilencinin eline düşmeden Allah'ın eline düşer.

Dünyada, garip yahut geçici bir yolcu gibi ol!

Kâmil insanın firasetinden sakınınız. Zira, o, Allah'ın nuru ile bakar.

Ebu Bekr:

Ben bir şey görmedim ki Allah'ı onda görmeyeyim.

Lübeyd:

Gerçek olan yalnız Allah'tır. O'ndan başka her şeyin kendi nefsinde hakikatı yoktur.

7- Bu yol, özellikle. Basra, Bağdat, Horasan, Buhara, Şam, Mekke ve Yemen, Endülüs, Tunus, Fas, Mısır... gibi merkezlerden yayılmıştır.

8- Allah, Peygamberler hakkında şöyle diyor:

Peygamberleri ancak müjdeci ve uyarıcı olarak gönderiyoruz (En'am. 48). Seni de Ey Muhammed! yalnız müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik (İsrâ. 105) Ayrıca bk: Fâtır: (19-23). İsmail Ankara'vi-ye göre: Fakir, dünyaya ait şeylere malik olmayan, mâlik olduğunda da onları Allahın rızası ve muhabbeti yolunda bağışlayandır. (Bk. Minhacülfıkara, s. 83).

9- Ebu Hâşim Kûfi, kalpler hakkında ilk söz söyleyendir.

10- Fahreddin Irakî Hemedan nahiyelerinden birindendir. Önce hâfız idi, sonradan Tasavvuf yoluna girdi. Bir gün Hemedan'a gelen bir seyyah kafilesi arasında bulunan güzel bir oğlana âşık olmuş ve bu aşk yüzünden o kabile ile birlikte Hindistan'da Moltan şehrine gitmiş ve o şehirde Şeyh Bahaeddin Zekeriyya'ya intisab etmiş ve onun kızı ile de evlenerek yirmi beş yıl Şeyhin hizmetinde bulunmuş, Şeyh ölünce de onun yerine geçmiştir. Fakat, gittikçe artan düşmanlarının ithamlarına dayanamayarak Anadolu'ya geçmiş ve bu arada Sadreddin Konevî ile de tanışmıştır. Sadreddin'in ilim meclislerinde özellikle Muhyiddin'in (Fusûs)unu dinlerken ondan pek etkilenmiş ve (Lemeât)ını kaleme almıştır.

Emîr Muînuddîn Pervâne, Irakî'nin başlıca müridi oldu ve onun için Tokad'ta bir Hânukah yaptı. Emîr'in ölümünden sonra Irakî Mısır'a gitti ve Mısır Sultanını da kendisine mürid yaptı. Fakat, Mısırda da kalmayıp Şam'a geçti ve orada iken hicri 680 de öldü. Mezarı Muhyiddin'in mezarı arkasındadır.

Irakî şöyle demektedir:

Hem bâtınsın hem zâhırsın ve her ikisisin. Hem o değilsin hem bu değilsin. Hem busun, hem oşun.

Hem her şey sensin hem de hep sen. O hâlde senden başka olan şey nedir?

Aşk ta, Âşık ta, Ma'şuk ta hep benim. Hem ayna, hem cemâl hem de cemâlî gören benim.

Hulâsa benim zâtım bütün isimlerin mazharıdır. Hakikat'ra, bakarsan, İsm-i A'zamım.

O'nun sırrını her zerrenin dilinden sen kendin işit, anla! Ben gam maz değilim.

Nasıl olur da birbirimizden ayrı kalırız? Ben, sen aradan çıktık. Bâkî kalan Allah'ur.

11- Câmî Horasan vilâyetlerindendir. Mezarı Herat'tadır. O, onbeşinci yüz yılda Timurlular devrinde yetişmiş büyük Şair ve âlimlerden biridir. Üstadı, hoca Sa'deddin Kâşgarî'dir. Fakat, özellikle, hoca Abdullah ile çok düşüp kalkmış ve yolunu onun hizmetinde tamamlamıştır. Muhyiddin'in (Fusûs) unu şerh edip adını (Şerh-i Fusûs) koymuştur. Onun (Levâiyh) i de Fusus'un bir açıklanmasından ibarettir. Kur'an'a da bazı tefsirler yapmıştır. Hicrî 898 de ölmüştür.

Câmî şöyle demektedir: "Kâinat kitabını yaprak yaprak dikkatle gözden geçirdim ve onda Allah'ın zâtından ve zâtının şüunundan başka bir şey görmedim ve okumadım."

Câmî yine şöyle demektedir:

"Ey kendisinden başkası için onun tarafına seyr ve sülûk olmayan Zât-ı Eccl ve A'lâ! Senden hâli ne Mescit ne de bir Manastır vardır. Tâlib ve Matlubların cümlesini gördüm: onların cümlesi sensin, arada gayrilik yoktur."

"Hiçliğ'e geçip gittim yok oldum; ve işte ben Mutlak Hayatım, yalnız Allah'ı gördüm."

12- Hz. Ali şöyle de demiştir:

Senin devan sendedir, hâlbuki sen bilmezsin. Ve marazın da sendendir, hâlbuki sen görmezsin. Kendini küçük bir cisim sanırsın, hâlbuki Büyük Âlem sende dürülmüştür, yani sen Kâinatı kendinde toplamışsın. Harfları ile gizli şey açığa çıkan Kitâb-ı Mübin sensin. Senin dıştaki şeye ihtiyacın yoktur. Sende satır satır yazılmış olan şey sana senden haber verir.

Hz. Ali ilim hakkında yine şöyle demiştir:

Kişî bilmediği şeye düşman kesilir.

Gerçekte bir adam ilim ile canlı olmadıkça ölüden başka bir şey değildir.

Kişinin, kıymeti kesin olarak bildiği bilgisinden ibarettir.

Âlim, kalb ve zekâ gözü ile görür; cahil, yalnız gözü ile.

Kendini bilmeyen başkasını nasıl bilir?

Akıl gibi mal, iyi huy gibi dost, edeb gibi miras, tevfik gibi rehber, ilim gibi şeref bulunmaz.

Câhil ne ifrattan ne de tefritten kurtulabilir.

Câhillerin kalbi dudaklarında, âlimlerin ağzı kalblerindedir.

İlim, hâkimdir, hiç bir vakit yok olmaz. Mal ise mahkûmdur; bu gün var, yarın yoktur.

13- Hasan Basrî'nin babasının bir esir olduğu söylenir. Hasan Basrî kuvvetli karakteri, zühd ü takvası, talâkat ve belâgatı ve fikirlerini korkmadan açıkça savunması ile şöhrat bulmuştur.

14- Râbia Adeviyye Kaysiyye'nin hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Onun, çocukluğunda çalıştığı ve câriye olarak satıldığı söylenir. Âzad edildikten sonra dünya işlerinden çekilerek kendini Tasavvuf'a verdi ve Basra'da yerleşti. Kısa bir süre içinde etrafına bir sürü taraftar topladı. Bunlar arasında Mâlik b. Dinâr, Süfyan Al-Sevri, Şakik Al-Belhî gibiler de bulunmaktadır. Özellikle Süfyan, daima ondan akıl danışırdı.

15- Yine Sakatî demiştir ki: "Bilgi, yukarıdan aşağıya iner, kuş gibi kanat vurur ve utanma ve haya bulunan gönüle konar."

16- Ma'ruf'un ana ve babasının Hıristiyan olduğu söylenir. Ma'ruf, İmam Ali sülâlesinden Mûsa Al-Rizâ'nın müridlerindendir ve onun tararından müslüman olmuştur.

Ma'ruf demiş ki: "Sûfî bu dünyada misafirdir ve misafir edepli olur, konuk kabul edenle çatışmaz".

Yine demiş ki: "Muhabbet, ilimle öğrenilir bir şey değildir. O, ancak, Allah'ın bir mevhibesinden ve fazlındandır". Ma'ruf'un kabri Bağdattadır.

17- Zünnûn'u zamanın Halifesi Mütevekkil'e dinsizlikle kötülemişler. Mütevekkil de meseleyi anlamak üzere onu Mısır'dan Bağdada elleri ve ayakları bağlı olarak ve büyük eziyetlerle getirtmiş; fakat, Zünnûn'un vaaz ve nasihatlarından o derece etkilenmiş ki yaptığına pişman olup ağlamış. Mütevekkil daima: "Vera' ehli anlatacağı zaman önce Zünnun'u anmı!" dermiş.

Zünnûn bir kere Mekke'de de habs edilmiş. Zâten onun ömrü hep üzüntülerle geçmiş, fakat, o, bütün bunları, kemâl yolunda, Allah'ın bir lutfu olarak telâkki etmiş. Hicrî 245 te Mısır'da ölmüştür.

18- Hâris Muhasibi aslen Basra'lılar. Fakat, o Bağdathıların üstadı olup orada İmam Hanbel'den iki yıl sonra ölmüştür.

Rivayete göre Muhasibi'ye babasından yetmiş bin dinar miras kalmış. Fakat, babası kaderci olduğundan, o, bunun bir dirhemini haram diye kabul etmemiş ve bu hareketini vera'nın şartı bilmıştır. O, paraya hiç önem vermez ve çoğu kere aç gezermiş.

Abu Ali Al-Dakkak'tan rivayet edilir ki Muhasibi ne zaman şüpheli bir yemeğe elini uzatsa parmaklarından bir damar harekete geçip elini geri çekermiş.

Abu Abdullah b. Hafif dermiş ki: Şeyhlerimizden şu beşine uyun:

1- Hâris Al-Muhasibi. 2- Cüneyd b. Muhammed. 3- Abu Muhammed Al-Rüveym. 4- Ab'ul-Abbas b. Atâ. 5-Amr' b. Osman Al-Makki. Çünkü, bunlar ilimle hakikatı bağdaştırmışlardır; arta kalan büyüklerimizin de hallerini teslim edin.

Muhasibi kulluk hakkında şöyle demiş: “kulluk sıfatı odur ki sen nefsini hiç bir şeye mâlik görmeyesin ve bilesin ki sen nefsine ne zarar ne de fayda sağlayabilirsin.”

O, muhabbet hakkında da şöyle demiş: “Muhabbet, bir şeye bütün varlığıyla meyl edip sonra o şeyi nefsin ve ruhun ve malın üzerine ihtiyar ve tercih ederek gizli ve açık olarak onun muvafakatını gözetmek ve onun muhabbetinde kusur ve noksanlığını bilmektir.”

Muhasibi tam kırk yıl kendini Allah'ın huzurunda farz edip daima iki dizi üzerine oturmuştur.

19- Abdullah Muhammed b. Kerrâm Banî Nizar'dan idi. Zaran kasabasında doğdu, Sicistan'da yetişti ve sonra Horasan'a gidip Ahmed b. Harp (öl. H. 234) tan ders gördü. Daha sonra Belh'te, Merv'de ve Herat'ta da başka hocalardan ilim elde etti. Bir müddet Mekke'de oturdu ve sonra da Nisâbur'a gitti ve orada iki defa habs edildi. Habsten çıkınca da Kudus'a gitti ve orada hicri 255 te öldü.

Onun, ilâhî zât'ın bir cevher veya vücud olduğu esas akidesi üzerine kurduğu mezhebi, özellikle, Horasan'da yayılmıştır. Bu mezhebin fikirleri (Fark Beyn'el-Firak) adlı eserde tam bir şekilde görülür. Bu mezheb, Gazneli Sebuk Tigin tarafından korunmuştur.

20- İbrahim b. Beşâr'ın İbrahim Edhem'den nakl ettiğine göre, İbrahim Edhem bir gün avlanmak üzere ormanda av peşinde koşarken hâtıftan bir ses ona: “Ey İbrahim! Sen bunun içinmi yaratıldın veya bununla mı me'mur edildin?” diye bir soru sormuş. Sonra da atının eğer kaşından: “O Tanrıya yemin ederim ki sen ne bunun için yaratıldın ne de bununla me'mursun!” diye hâtıftan bir cevap duymuş. Bunun üzerine atından inmiş ve yaya yürümeğe başlamış. Bu sırada babasının çobanlarından birine rastlamış ve onun eski yün kebesini kendi giymiş ve kendi süslü elbiselerini de ona giydirmiş (İbrahim Edhem'in bu hikâyesi Buddha'nın hikayesini andırmaktadır). İbrahim Edhem, sonra sahraya düşüp Mekke'ye gelmiş ve orada Süfyan Al-Sevri (öl. H. 168) ve Fudayl b. İyaz ile arkadaşlık etmiş. Sonra da Mekke' den Şam'a gelmiş ve orada hicri 161 de ölmüş.

İbrahim Edhem helâl yemek için ekin biçmek, bahçe beklemek, hatta, natırlık gibi işler yapmış ve kendi günlük geçiminden fazlasını da daima fakirlere dağıtmıştır.

Bir gün çölde İbrahim Edhem'in karşısına bir adam çıktı ve ona Tanrı'nın en büyük adı (İsm-i A'zam)'ı öğretti. Sonra, o, öğrendiği bu adla dualar ederken yine bir gün Hızır Aleyhisselâm ile karşılaştı. Hızır ona: “Sana İsm-i A'zam'ı öğreten kişi Dâvut aleyhisselâm idi” dedi.

İbrahim Edhem: "Yiyeceğine haram katma yeter! Gcceleri namaz kılmaktan, gündüzleri de oruç tutmaktan sorumlu olmazsın" dermiş. O daima şöyle dua edermiş: "Ya Allah'ım! Beni sana âsi olmak zilletinden tâatının izzetine yükselt!".

Ahmed b. Hodraveyh'ten rivayet edilir ki İbrahim Edhem, ka'beyi tavaf eden bir adama şöyle demiş: "Altı sarp ve dik yokuşu aşmadan sâlibler derecesine ulaşamazsın ki o yokuşlar şunlardır:

- 1- Ni'metin kapısını kapayıp sıkıntının kapısını açmak.
- 2- Şan ve şerefın kapısını kapayıp zilletin kapısını açmak.
- 3- Rahatın kapısını kapayıp didinmenin kapısını açmak.
- 4- Uykunun kapısını kapayıp geceyi uyanık geçirmenin kapısını açmak.
- 5- Zenginliğin kapısını kapayıp fakirliğin kapısını açmak.
- 6- Emel kapısını kapayıp ölüme hazırlık kapısını açmak.

İbrahim Edhem'e on bin dinar vermişler, o da: "İsmimi fıkara defterinden sildirmekmi istersiniz?" demiş ve red etmiş.

21- Şakik, Belh ulularındandır. Zühd ve fütüvette ileri idi. İbrahim Edhem'in en gözde öğrencisi idi. O şöyle de dermiş: "Ben, ettiğim günahlardan ziyade etmediğim günahlardan korkarım. Halk ile, ateş ile suhbet eder gibi suhbet et!".

Şakik'i hicri 174 te Hatlan'da şehid ettiler. Kabri oradadır.

22- Yahya b. Muaz hicri 258 de Nisabur'da ölmüştür. Pek güzel ve kandırıcı söz söylemiş.

Yahya, iyilik hakkında şöyle demiş: "Eğer sevindiremeyeceksen hiç olmazsa ağlatma. Eğer medh ü senâ edemezsən hiç olmazsa kötüleme!"

O, muhabbet hakkında da şöyle demiş: "Hakiki muhabbet cefa ile eksilmeyen, hürmet ve ihsan ile de fazlalaşmayan muhabbettir".

Ve yine demiştir ki: "Zâhidler dünya garipleridir ve ârifler âhîret garipleridir".

Ve yine demiştir ki: "Allah bir tâifeyi dost edindi ve onların gönünü kendine bağladı".

Ve yine demiştir ki: "Kim ki dosttan dostun başkasını gördü, dostu görmedi".

Ve yine demiştir ki: "Hak'ka ait bilgi halka ait bilgiden üstündür".

23- Bâyezid'in dedesi Mecûsi imiş, sonradan Müstüman olmuş. Babasının adı isâ'dır.

Rivâyete göre Bâyezid 313 üstâda hizmet etmiş ve bunların en sonu İmam Ca'fer Al-Sâdık imiş. Bâyezid, Tâbitinden Hasan Basri'ye

yetişmiş ise de onunla tanışamamış. Bâyezîd İmam-ı A'zam Abu Hanîfe'nin de çağdaşıdır. Bâyezîd, Ca'fer Sâdık'ın yanında bir müddet sakahk hizmetinde bulunmuş ve irşad için ondan el aldıktan sonra Bistam'da halkı irşada başlamış. Bâyezîd, Şeyh Râî ve Fudayl b. İyâz'dan da irşad görmüş olmakla bunların üstadları yolu ile de Ebu Bekr'e dayanır.

Bâyezîd, bir işittigini bir daha unutmazmış. Rivayete göre yedi yaşında iken (Mükâşefe) yolunu tutmuş ve bir ara Bistam'da bulunan Şakik-i Belhî, onun bu yolu tutmasını teşvik etmiş.

Aynı zamanda Şair de olan Bâyezîd, daima istiğrak içirde imiş ve ölürken şöyle demiş: "Ya Rabbî! Seni ancak gaflet eseri olarak andım".

Bâyezîd, ma'na âleminde Allah'ı görmek devletine mazhar olmuş ve: "Ya Rabbî! Sana nasıl yol olur?" diye ricada bulunmuş. Allah tarafından da: "Dünyasından, âhiretinden ve nihayet kendi vücudundan geçenler bana erişir" ilâhî hitâbı sâdır olmuş.

O şöyle demiş: "Otuz yıl mücahedeye çalıştım, fakat, ilim ile ilme uymaktan daha güç bir şey bulmadım. Bilgilerin çatışması hakkımızda rahmettir, fakat, yalnız Tevhitte değil".

Ona kerâmet hakkında sormuşlar ve bir zât hakkında: her gece Mekkeye gider ve su üzerinde yürür, demişler. O da: "Allah'ın la'neti üzerine olsun. Şeytan da bir saatta Maşrıktan Mağrıba gider ve kuşlar havada uçar ve balıklar suda yüzer" buyurmuşlar.

O, zâhîrî hocalara karşı da şöyle demiştir: "Siz ilminizi ölüden ölüye aldınız. Biz ise ilmimizi Hayy ve Lâyetmût olan Allah'tan aldık".

Bâyezîd, anasına pek mutî imiş ve ölünceye kadar anasının hizmetinde bulunmuş ve onu incitmemiş.

24- Cüneyd'in künyesi Abu Al-Kasım, lakabı da Kavârîrî ve Züccac idi. Zira, babası sırça satardı. Cüneyd'in aslen Nihavend'ten olduğu söylenir.

Cüneyd'in rivayetine göre Serîyy-es-Sakâtî Cüneyd'i daima halka vaaz ve nasihatta bulunmağa teşvik edermiş. Fakat, o, kendini buna lâyık görmezmiş. Ama bir gece rüyasında H. Peygamberi görmüş ve Peygamber ona: "Halka vaaz ve nasihat et!" diye buyurmuş ve o da ondan sonra vaaz ve nasihata başlamış.

Cüneyd, aslında kazandığı büyük şöhretten, zâhîrde ise Muhabbet ve Üns makamlarını kabul etmesinden doğan anlaşmazlık üzerine ve Gulâm Halîl'in etkisi ile, taraftarlarıyla birlikte sürekli olarak ta'kibe uğramıştır. En nihayet hicrî 297 de Bağdat'ta ölmüş ve dayısı Sakâtî'nin yanına gömülmüştür. Kendisi yazılı bir eser bırakmamış, ancak, öğrencisi Ca'fer Al-Huldî onun sözlerini kitaplar hâlinde top-

lamıştır. Muhyiddin Arabî (Ruh'ül-Kuds) adlı risalesinde Cüneyd'i pek ziyade medh eder.

Cüneyd demiş ki: "İlmin vecde gark olmasındansa vecdin ilme gark olması daha hayırlıdır".

"Meclislerin en şerefli ve üstünü Tevhid meydanında düşünce üzerinde oturmaktır".

"Allah'ı müşahede ettiğin gözle O'ndan başkalarına nazar etmekten sakın".

"Belâ, belâyı verenden gaflettir".

"Halkın hicabı üçtür:

a- Halktan hicab.

b- Dünyadan hicab.

c- Nefsten hicab.

Okumuşların hicabı ise birdir: "yaptığı işleri önemsemek ve onların sevap ümit etmek ve ni'meti verene değil de ni'mete nazar etmek".

25- Hamdûn Kassâr Nisabur'da gömülüdür. O şöyle demiştir:

"Gönlümün, Fir'avn gönlü üzerine fazlı vardır". "Kimde hayırlı bir haslat görürsen o kimseden ayrılma, onun bereketlerinden sana da erişir".

26- Şibli, aslen Horasan'lıdır. Bağdatta yetişmiştir. Cüneyd'in öğrencilerinden olup âlim ve fakih idi. Cüneyd, onun hakkında: "Şibli'ye birbirinize baktığınız gibi bakmayınız, o, Allah'ın gözlerinden bir gözdür". Ve "her kavme mahsus bir tac olduğu gibi o da bu kavmin tacıdır" demiştir.

Şibli'den, Mücerred Tevhid'ten hakikatı üze baber vermesi istenmiş, o da demiş ki: "Tevhitten söz ile haber veren Mülhid, işaret ile haber veren putatapıcıdır. Tevhid hakkında konuşan ondan gâfil ve sükût eden câhildir. Tevhitte tevaccüd gösteren yoksun, ve vusûlünü vehm eden semeresiz ve yakın zannında olan uzaktır. Ve her bir şey ki onu evhamınız ayırd ede ve belirleye ve ma'nalarınızın tamamıhında akıllarınız idrâk ede o şey sizlere ma'ruf ve merdud olup sizin gibi masnu' ve muhdestir.

Şibli hürriyet hakkında şöyle demiş:

"Hürriyet, gönül hürriyetidir başka değil".

O, âfiyet hakkında da şöyle demiş:

"Âfiyet, bir lâhza kalbin Allah ile karar eylemesidir".

Rivayete göre Şibli yirmi iki kere timarhaneye girip çıkmıştır.

27- Huldî aslen Bağdad'lıdır. Hasır dokuyucusu idi. Cüneyd'in ve İbrahim Havass'ın öğrencisi olup Rüveym, Semnun ve diğer tarikat uluları ile suhbet etmiştir. O, büyüklerin Dîvan'larından iki yüz

kitap toplanmış ve iki bin kadar da Şeyh adı bilirmiş. O, şöyle demiş:
Irak'ın acaibi üçtür:

- 1- Şiblî'nin şatır.
- 2- Mürtaş'ın nüktesi.
- 3- Ve benim hikâyelerim.

Huldî'ye sormuşlar: Ârifler kimlerdir? Cevap vermiş: "Onlar, onlar değildir, eğer onlar ola onlar değildir".

Huldî hicrî 348 te Bağdat'ta öldü. Kabri, Sakatî ve Cüneyd'in kabri yanındadır.

28- İran'da zuhur eden mutasavvıfların hemen hepsi şair olup tasavvufî fikirlerini, özellikle, şiirle dile getirmişlerdir. Bu tarz, sonradan, Osmanlılara da geçmiştir. Irak'ta, Şam'da, Mısır'da ise, tasavvufî fikirler, şiirden ziyade mensûr olarak dile getirilmişlerdir.

29- Tarikatların ilk örneği Peygamber zamanındaki (Ashâb-ı Suffa) da görülür ki bu kimseler ilim ile ve batîni tasfiye ile meşgul olan bir takım fakir ve iyi huylu kimselerdir.

Tarikatların hepsi, esasta, İmam Ali ve Halifeleri vasıtasıyla yayılmıştır. Hz. Ebu Berk'den de Tarikat teşelsül ettirirlerse de, bu, ancak, bir ma'nevi intisabtan ve bir teberrükten ibarettir.

Arap çevrelerinde zuhur eden Tarikatlarda def ve heyecanlı, zikir göze çarpar ve onlar ruhsal heyecanlarını şiddetli hareketler ve na'ra atmalarıyla ifade ederler.

Acemî çevrelerinde zuhur eden Tarikatlarda da aşk sözleri ve âşıkane hâller görülür. Mevlevî Tarikatında da aynı hâl göze çarpar. Zira, bu Tarikat İran etkisi altındadır.

Türk çevrelerinde zuhur eden, özellikle Nakşî Tarikatında ise heyecânı gizleme ve sükûneti koruma esastır. Sırf Türklere mahsus olan (Bektaşî) Tarikatında da Tarikat Âyini, sırf müshabeden ve bir takım nasihatlar dinlemekten ibarettir.

İslâm Tarikatlarının bepsinin gâyesi (Vahdet-i Vücud) olmakla beraber bu görüşü en hâlis şekli ile temsil eden Tarikatlar sadece ikidir:

Melâmîlik ve Bektâşîlik.

Melâmîlik: Melâmîlere göre fiillerin ve sıfatların hepsi Allah'a râcî ve aittir ve vücud olarak ta yalnız Allah'ın vücudu vardır. Gerçek yolunun gâyesi de Allah'ta fânî ve Allah ile baakî olmaktır.

Melâmîlik genellikle üçe ayrılır:

1- Kassâriyye Melâmîliği (Tarikat-ı Aliyye-i Sıddikiyye). Bu, üçüncü hicrî yüz yılda zuhur etmiştir. Hamdûn Kassâr'a mensubtur.

2- Bayrami Melâmîliği (Tarikat-ı Aliyye-i Bayramiyye). Bu, dokuzuncu hicrî yüz yılda zuhur etmiştir. Emir Sikkini'ye mensubtur.

3- Nuriyye Melâmîliği (Tarikat-ı Aliyye-i Nakşibendiye).

Bu Tarikat, İmam Rabbanî'nin (Müceddidiyye) kolundan bir koldur ve on üçüncü yüz yılda Rumeli'de Üsküp'te zuhur etmiştir ve kurucusu Arap Hoca denmekle ma'rûf Mısır'lı Muhammed Nûr Al Arabî'dir.

Muhammed Nûr Al-Arabî (Vahdet-i Vücûd) a kail olanların en büyüklerindendir. Melâmîlik, onunla, belli başlı bir Tasavvuf tarikatı olmuş, bir meslek hâline gelmiştir. Kemalettin Harirî de Nûr Al-Arabî'nin en gözde öğrencilerindendir.

Bektâşîlik: Bektaşîliğin esası (Âşk) tır, (Vahdet) te bu aşkın visâl noktasını teşkil eder.

Bektaşîliğe göre dünyada hüküm eden şey (Cemâl) dır. Cemâl'dan maksat ta tam ve Mutlak güzelliktir. Mutlak güzellik te a'za tamlığı ve sıhhatlılığı, endam tenasübü ve yüzdeki nûrânî halvet toplamından ibarettir. Dünyanın en güzel insanı da Hz. Ali'dir. Çünkü, Ali, Allah'ın cemâlidir ve bütün kâinatın kendisinde görüldüğü aynadır. Peygamber de bu yüzden Ali'ye âşık olmuş ve bütün hakikatı Ali'nin cemâlinde görmüştür.

Şimdi, Tasavvuf, İslâm Din'inin iç yüzüdür ki (Tarikat), (Ma'rîfet) ve (Hakikat) kademelerini ihtiva eder. Bu dinin dış yüzü de (Şeriat) ır. Fakat, Din, bir bütün olmakla ne iç, dıştan; ne de dış iç'ten ayrıdır. Şu hâlde Tasavvuf: Şeriat ve Tarikat, dolayısıyla, Hakikat ilmidir. Bundan ötürü de Cüneyd: "Tasavvufun sonu, başıdır" demiştir.

Daha başka bir deyişle: İslâmın binası (Şeriat) ve (Tarikat) tan ibarettir. Din'in dış ve iç mertebeleri de şunlardır:

Şeriat: Allah'ın, Peygamber vasıtasıyla bildirdikleri ilâhî hükümleri hâvi Ulu ve Mukaddes bir kanundur.

Tarikat: İnsanı gerçeğe götüren ana yol olup, makamlarda bir menzilden diğer menzile geçip yükselmek ile Allah'a bir kademe daha yaklaşanlara mahsus seyr'dir.

Ma'rîfet: Bu da Allah yolunda bir kademe daha ilerlemek demek olup bu kademe Zevk'çe ve Şuhud'ça bir ilim ile Allah'ı bilip tanımak demektir.

Hakikat: Bu mertebe, bütün hakikatları kendinde toplayan (Aha-diyet) mertebesidir. Bu mertebede insan, bütün sırları geçer, sırların

sırrına erer, yani, insan, artık, Hakikatların Hakikatını kavrar ve Allah'ı ile birleşir.

Şöyle de diyebiliriz:

Şeriat: Bilmektir.

Tarikat: Bildiği ile amel etmektir.

Ma'rifet ve Hakikat: Bilinen ve amel edilen'in mükâfatını, zevkçe ve şuhutça elde etmektir.

Veya şöyle de diyebiliriz:

Şeriat: Peygamberin sözüdür.

Tarikat: Peygamberin işidir.

Ma'rifet: Peygamberin hâlidir.

Hakikat: Peygamberin sırrıdır.

Ve yine: *Şeriat*, (Ana)dır. *Tarikat*, (Baba) dır. *Ma'rifet*, (Oğul) dur. *Hakikat*, (Oğlun oğlu) dur.

30- Hallâc'ın künyesi Eb'ul-Mugîs'tir. Büyük babası da bir Zerdüşti'dir.

Hallâc, aslında hallac değildir. Fakat, rivayete göre, o, dostu olan bir hallacın dükkânına gitmiş. O arada hallac bir iş için dışarıya çıkmış. Fakat, dükkâna geri döndüğünde dükkândaki bütün pamukların atılmış olduğunu görmüş. Ve güya Mansûr'un bir parmak işareti ile bütün pamuklar kendi kendini atmış imiş.

Hallâc, Irak'ta bulundu. Güneyd ve Nuri ve Şibli ile suhbet etti, Amr b. Osman Al-Mekkî'den de feyz alarak Tasavvuf yoluna girdi. Kısa bir müddet sonra da seyahatler ederek vaazlar vermeye başladı. Şöhreti İslâm sınırlarını aştı. Şeriata aykırı düşen hâl ve sözleri kendisine olan düşmanlığı arttırdı. Önce sekiz yıl habiste kaldı. Fakat, hicrî 309 da Bağdat'ta Halife Muktedir zamanında dinsizlikle suçlanarak evvelâ iki yüz kamcı vurdular. Bundan etkilenmediği görülünce evvelâ elini sonra ayağını sonra da başını kestiler ve bir ağaca geçirip Dicle köprüsü üzerine diktiler; daha sonra da bedenini yakıp küllerini Dicle'ye üfürdüler. Bütün bunlar yapılırken o, kendisini katl edenlerin affı için Allah'a şöyle yalvarıyordu: "Ey Allah'ım! Senin dininin gayreti ile ve Senin hoşnutluğunu kazanmak için beni öldürmek üzere toplanan kullarını afv eyle! ve Merhamet eyle! Çünkü, âşikârdır ki eğer bana ilham ettiğini onlara ilham etseydin, onlar, yaptıklarını yapamayacaklardı; ve eğer, Sen, onlardan gizlemiş olduğun şeyi benden gizlemiş olsaydın ben de bu acılarla incinmeyecektim".

Ebu Said Eb'ul-Hayr, Maşrık ve Mağrib'ta Hallâc gibi bir kimse yoktur demiştir. Ebu Abdullah Hafif te ona (İmam Rabbânî) adını vermiştir.

Hallâc'a asıldığı gün sordular:

"Tasavvuf nedir?" Cevap verdi: verdi: "Beni gördüğünüz hâlidir".

Hallâc yine demiş ki:

"Bir kimsenin sırrını Hak kaplamış olsa onu bütün sırların sahibi yapar ve o hâli ile o kimseyi sırların ma'naları ile yine kendinden haberdar eder".

Hallâc nefis hakkında demiştir ki:

"Nefsine dikkat et! Sen onu avutmazsan o seni avutur".

Hallâc bilgi hakkında da demiştir ki:

"Her ne zaman bir kul bilgi makamına erişse o kula ilâhî düşünce ile vahy olunur ve Hak'tan başka hiç bir şeyin ona sânih olmaması sağlamır. Bilginin sonu da dehşet ve hayrettir".

Ve yine bilgi hakkında demiş ki:

"Bilgi, eşyayı ma'nada yok olmuş görmekten ibarettir."

31- Gazâlî'nin künyesi Ebu Hâmid, lakabı da Zeynuddin'dir.

Gazâlî, İslâm âleminin kuvvetli bir felsefe tenkitçisi ve septik filozofu; en meşhur sistematik Kelâmcısı, Fakih'i ve gâyede Tasavvufa ulaşan sübjektif bir düşünürdür. Zihni doğmatizm esaretinden kurtaracak olan tenkitçi fikirlerin başlangıcını onda görüyoruz.

Fıkıh'ta Şafil mezhebine, Kelâm'da da Eş'arî doktrinine bağlı olan Gazâlî hicri 540 de Tus'ta doğdu. Öğrenimini Nisâbur'da yaptı. Bir çok kimselerden ve özellikle Yusuf Nessâc adlı bir sûfî ile Nisabur'da baş müderris olan İmam Al-Haremeyn Al-Cuvaynî (Ziyaeddin) den feyz aldı. Tasavvufta esas intisabı Şeyh Ebu Ali Faremdî'yedir.

İhyâ-ı Ulûmiddin, sistematik kitabıdır. Cevahir'ul-Kur'an ile Al-Munkiz min'ad-Dalâl, şüpheli buhranlarından söz eder. Makasid'ul-Felâsife'sinde filozofların görüşlerini inceler ve Tehafût'ul-Felâsife' sinde de onları tenkid eder. Bunlardan başka Kimya'us-Saade, Mişkât'ul-Envâr, Al-Maznun.. gibi risaleleri de kıymetlidir.

Gazâlî, Nizam Al-Mülk'ün da'vetlisi olarak Bağdad'a gelmiş ve orada (Nizamiye) medresesinde uzun yıllar bizzat ondan fazla ders okutmuştur. Fakat, en sonda kendi isteği ile inzivaya çekildi ve yazı yazmağa başladı. Hicri 505 te de öldü.

Gazâlî, Sünniliği Şitliğe ve Batıniliğe karşı şiddetle savunmuş ve hatta Yezid'e lâ'neti yasaklayan bir de fetva vermiştir. Bu dinî gayretlerinden ötürü de kendisine (Huccet'ul-İslâm) unvanı verilmiştir.

32- Gazâlî'ye göre Tasavvuf, Kitab ve Sünnet'ten elde edilmiş ilâhî bir ilimdir.

33- Şark'ta Gazalî'nin ve Şehristanî'nin Meşşâî'lere hücumlarına, Garpta da İbn Rüşd'ün i'tirazlarına İbn Sînâ felsefesindeki noksanların, müşkillerin hâl edilememesi sebeb olduğu gibi Eb'ul-Berekât Al-Bağdadi, Şehabettin Sühreverdi ve Fahrettin Râzi gibi üç ayrı ceryanın mümessilleri de aynı sebeple Meşşâî'lere hücum etmişlerdir.

Başlı başına bir mektep kuran ve özellikle (Zaman) hakkındaki orijinal fikirleriyle şöhret bulan Eb'ul-Berekât, Gazalî'den sonra Meşşâî'lere ikinci büyük darbeyi vurmuştur. Eb'ul-Berekât'ın etkisi altında kalan ve Gazalî ve Şehristanî'nin yollarından giden Razi ise Felsefî Kelâm çığını zirvesine ulaştıran bir filozoftur.

Şehabettin ise (İşrâk Felsefesi) ile pek büyük bir nam yapmıştır.

Şehabettin'in adı Yahya b. Habes'tir. Onun hayatının ilk yılları hakkında açık bir bilgi yoktur. Bir süre Sühreverdi'de okuduktan sonra Meraga'ya giderek Mecdüddin Ceylî'den ilim öğrendi. Sonra İsfahan'a gitti, Fıkıh ve Tasavvuf kollarında çalıştı. Bir ara uzlete girdi. Daha sonra Felsefe ile uğraştı. Okuma ve inceleme gâyesitle Anadolu ve Suriye'ye çeşitli seyahatlar yaptı. Haleb âlimleri ile yaptığı münakaşalarda onları mağlup etmekle Melik Zahir b. Salâhaddin Eyyubî onu kendi sarayına aldı. Fakat, rakipleri tarafından dinsizlikle suçlanarak Salâhaddin Eyyubî'nin emri ile ölüme çarptırıldı. Ölümü, kendi arzusu ile, aç kalmak suretiyle, Haleb'te vuku buldu. Öldüğünde henüz 35 yaşında idi.

Şeyh şemseddin Tebrîzî onun hakkında şöyle demiş: "Şahabettin'in ilmi aklına gâlip idi, gerekir ki akıl ilme gâlip ola, ve ruhlar âleminde edilen zevk Rabbanî âlemden sanılmaya".

Şahabettin'in Türk olması kuvvetle muhtemeldir.

34- Türkistan'da Ahmed Yesevî'nin; Bağdat'ta Abdulkadir Geylanî (öl. H. 561)nin; Basra civarında Seyyid Ahmed Rufaî'nin; Mısır'da Ahmed Bedevî (öl. H. 675) nin, İbrahim Dessukî (öl. H. 676) nin; Tunus'ta Eb'ul-Hasan Al-Şâzelî (öl. H. 656) nin; Fas'ta Abdus-selâm Esmer'in; Endülüs'te Ebu Medyen (öl. H. 594) nin tarikatlarını kurdukları altıncı ve yedinci yüz yıllar arasında Muhyiddin de Endülüs'te bir güneş gibi doğdu.

Muhyiddin hicrî 560 ta Endülüs'te Mursiye de doğdu. Sekiz yaşında tahsile başlayıp önce Sevilla'da Ebu Bekr b. Halef'ten yedi okunuş üzerine Kur'an-ı Kerimî okumağı öğrendi. Sonra, İmam Hâfız Eb Muhammed Abdulhak'tan Hadîs, İn Beşkivâl ve diğer bazı büyüklere de diğer bir çok ilimler öğrendi. Sonra Şark'a geçerek bir müddet Mekke'de kaldı. Daha sonra da Mısır, Hicaz, Suriye, Irak

ile Anadolu'ya geçti. Anadolu'da, özellikle, Konya'da bir müddet kaldı ve Sadreddin Konevî'nin dul anası ile evlendi ve Sadreddin'i de yetiştirip onu (Şeyh Kebir) lakabına mazhar etti. Ondan sonra da Şam'a gitti ve otuz yıl orada kalarak (Mâre Kutb-i Hümâm) sözünün tarih düşürüldüğü hicrî 638 de yetmiş sekiz yaşında olduğu hâlde vefat etti. Bu gün, (Salihîyye) denilen yerde gömülüdür. Daha önce Muhyiddin'in işaret ettiği gibi 1518 de Yavuz Sultan Selim Şam'a girdiğinde Muhyiddin'in, düşmanları tarafından yerle' bir edilen mezarını buldurup üzerine bir kubbe, yanına da bir câmi ve imaret yaptırdı.

Muhyiddin bu seyahatlarında, önce, elli dört kadar büyük zattan çeşitli zahîrî ilimleri, sonra da zındıklıkla suçlanan Ebu Medyen Al-Mağribî, Cemaleddin Yunus b. Al-Kassâr, Ebu Abdullah Al-Temîmî Al-Fâsî ve Eb'ul-Hasan b. Câmî'den de Tasavvufu, yani bâtın ilmini elde etti. O adı geçen Yûnus vâsıtası ile de Abdülkadir Ceylânî'ye bağlıdır. Ondan sonra da başta övey oğlu Sadreddin Konevî olmak üzere, kendisi, Tasavvuf alanında bir çok ulular yetiştirdi. O, Yunan Felsefesinin torunu sayılmakla (Al-Hafid) diye adlanmış olan ve kendisinin çağdaşı bulunan Endülüs'lü İbn Rüşî'ü dahi etkiledi ve onun felsefesinde görülen Tasavvufî çeşniye sebep oldu.

Özellikle, Hocası Ebu Medyen tarafından (Âriflerin Sufanı) diye lakablanan ve büyük Kutub Şeyh Sa'dettin Hamevî tarafından da (Uçsuz bucaksız Bilgi Denizi) diye adlanan Muhyiddin Arabî besyüzü aşan pek kıymetli eserler vermiştir ki bunların pek çoğu Tasavvuf ilminin derinliklerine aittir.

Kısaca, daha on sekiz yaşında iken devrinin büyük mutavavvıfları arasında nam alan Muhyiddin dâima riyazet ve mücadele üzere yaşamış; kışfî ve vehbî bütün ilimleri kendinde toplamış; bütün Din'leri bir saymış; Tasavvuf'ta kemâlin zirvesine ulaşmış ve kendisine nisbetle (Kübrevîyye) adı ile bir de Tarikat önderliği yapmıştır. Şiirleri pek güzel, sözleri pek lâtif ve hikmetle doludur. Özellikle Fusûs ve Fütühât adlı eserleri, büyüklüğüne delildir. İbn Fârız: "Fütühât-ı Mekkiyye benim Kaside-i Tâiye'mîn şerhi gibidir, demiş. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Fahreddin Irakî'nin (Lemeât)ı ile Molla Câmî'nin (Levâih)î de onun (Fusûs)unun şerhi gibidir. Özellikle (Fusûs) bir çok büyük mutasavvıflar tarafından şerh edilmiştir.

35- Bilgi yolu meselesi hakkında Muhiddin, İmam Fahreddin Râzî'ye yazdığı mektubunda şöyle diyor:

"Aklın fikrî tasarruflarda belirli bir sınırı vardır ki o, o sınırı aşamaz. Bununla beraber Rabbanî mevhûbelerin kabûlu hususunda da akıl, özel bir kabiliyeti haizdir. Şu hâlde akıllı olan kişi ilâhî vücud-

dun nefhalarına kendini vermeli ve sadece kışb ve nazar'ın kayıtlariyle esir ve kayıtlı kalmamalıdır. Zira, böyle kaldıkça şüpheden kurtulamaz. Bundan ötürü Peygamber efendimizin teşri, buyurdıkları riyazetler ve mükâşefeler yoluna sülûk ediniz. Bu yola girer isen Cenâb-ı Vâcib'ül-Vücut'un, hakkında (kullarımızdan bazıısına rahmet verdik ve ledünnümüzdeki ilimden ona ilim öğrettik. "Kehf. 65") buyurmuş olduğu zatın nâil olduğuna sen de nâil olabilirsin.

Bu ciheti dahi bilmelidir ki: hâdis bir sebeple hâdis olan her bir mevcudun iki vechi vardır: biri ile onun sebebine, diğeri ile de onun mu'cidi olan allah'a nazar edilir. Hakimler ve Filozolar dahil, bütün halk işlerin sebepleri yönüne bakarlar. Ancak, Enbiyalar, Evliyalar ve Melekler gibi Allah'ın muhakkik ehli sebepleri bilmekle beraber, diğer yön ile de o şeyleri ıycad edene nazar ederler. Bunlardan bazıları (Kalbim bana Rabbimden bildirdi) diyerek sebepler yönü ile Hak'ka nazar etmiş ise de hakikaten kâmil olan kişiler (Rabbim bana bildirdi) demişlerdir. Bizim nazarımızda vücudu gayrinden kazanılmış olan her bir şey hiç bir şey mesabesindedir. Ârifin, her hâlde Allahü Taalâ Hazretlerinden başka sığınacak bir yeri yurdu yoktur.

Akıllı insan, ilimler arasında ancak nefsini ikmâl ve herhangi âleme gidecek olursa kendisi ile beraber intikal edecek bir ilmi seçmeli ve istemelidir. Bu da iki özel ilimdir: Bunlardan biri Allah'ü Taalâ'yı bilmek, diğeri de âhîret âleminin makamlarını ve menzillerini öğrenmektir. Akıllı insan şart koşulmuş yol üzerine riyazet ve mücadele ve halvet ile bu iki ilmin keşfine çalışmalıdır".

Muhyiddin, yine bu hususta, Fütûhât'ının 226 mcı bâbında şöyle diyor:

"Keşf ve vücut yolu ile ilim elde edilmesi caiz olmayan bir şey yoktur. Bundan ötürü, fikirle uğraşmak, insan için bir perdedir. Bizden başkaları bunu inkâr ederler, lâkin, yol ehlinde hiç kimse inkâr etmez. Belki inkâr edenler hâllerden zevki olmayan zâhir âlimlerinden istidlâl ve nazar ehli olanlardır. Bunların içinde, hak Hakimlerden, Eflâtun gibi, hallerden zevki olanlar nâdirdir. Eflâtun, keşf ve vücut ehli menzilesinde idi. Müslümanlar içinde ondan nefret edenler, ancak, Felsefe sözünün delâlet ettiği şeyi bilmediklerinden ötürü, kendisinin Felsefeye mensup olmasından dolayı nefret etmişlerdir. Hâlbuki hakikat hâlde Hakimler, Allah'ı ve her şeyi ve bu bilinen şeyin menzillerini bilenlerdir. Allahü Taalâ Âlim ve Hakimdir ve Kur'anda: "Kendisine Hikmet verilen kimseye şüphesiz pek çok hayır verilmiştir.. Bakara 269" denmiştir. Hikmet, Nebilik ilmidir. Nitekim Allah, Dâvud Aley-hisselâma hikmet verdi ve ona istediği şeylerden bazılarını öğretti".

Muhyiddin'in bu sözlerinin doğruluğuna, ayrıca, şu âyetleri de şahid tutabiliriz:

"Allah'tan korkunuz, Allah size ilim verir. (Bakara, 289)".

"Bizim yolumuzda mücadele edenleri biz elbette yollarımıza götürürüz. (Ankebût. 69)".

"Allah'tan korkarsanız O size hak ile bâtlı ayırd edecek hikmet ve hidayet verir. (Enfâl. 29)".

"Bilmediğin şeye uyma. İyi bil ki kulak ve göz ve kalb, bunların her birisinden sahibinin ameli sorulur? (İsra'. 36)".

36- Vahdet-i Vücûd görüşünde, Yaratılış meseclesinin pek büyük bir önemi vardır. Bu sebeple şu kısa açıklamada bulunmamız yerinde olur.

Muhyiddin, yaratılışı, ne Eflâtun ve Aristo'da olduğu gibi Madde ve Sûret'in kademine; ne de Dinlerin Adem'ine dayandırır; ve Ailah'ı, ne Eflâtun ve Aristo'daki gibi Mi'mar bir Allah, ne de Dinlerdeki gibi Mübdi', Mu'cid, Muhdis, kısaca, Yoktan Var eden bir Hâlık sayar.

Muhyiddin'e göre yaratılış, Vücudun, görünmezlik (La Taayyün) mertebesinden, görünürlük (Taayyün) mertebesine geçmesinden, yani Allah'ın, isimlerinin ve sıfatlarının bitip tükenmeyecek tecelli ve zuhurundan ibarettir. Başka bir deyişle, Gerçek Vücut Allah'a mahsustur ve eşya, bu Mutlak Vücudun çeşitli görünüşlerde ve suretlerde tecellisinden başka değildir: ve eşya, vücudun kokusunu bile duymamıştır.

Bilinmektedir ki İslâm'da Kelâmcılara göre vücut, vacipte zât'a sonradan katılmıştır. Allah'ın zâtı ve vücudu ayrıdır. Allah'ın zâtı tahakkuk etmemiş bir mahiyetten ibarettir. Meşâî filozoflarına göre ise vücut, zaruridir ve vacipte zât ve mahiyetin aynı olup mümkünde zât ve vücut ayrıdır ve bu ayrılığı yapan da akıl'dır. Filozoflar, Allah'ı, illetlerin illeti sayarlar ve Hak'kın vücudunu Külli Akıl'ın tam illeti kabul ederler ki böylelikle İlk Akıl Allah'tan ayrılmaz ve Allah ta İlk Akıl'a ifazadan hâli olmaz. Ancak, bu suretle Filozoflar, Mutlak Vücûdu, mukayyet ve İlk Akla illet saymış olurlar. Fakat, Muhyiddin, Fütûhât'ının ikinci bâbında şöyle der:

"Allah, zâtı ile mevcut ve Mutlak Vücut olup gayr ile mukayyet değildir. Ve bir şey ondan illetlenmiş değildir ve o da bir şeye illet olmuş değildir. Belki o Ahadiyet üze olan Zât, bâtûn illetlenmişlerin ve illetlerin yaratıcısıdır".

Burada şu noktaya işaret edelim ki Muhyiddin'in Vâcib'ül-Vücud'a yani Allah'a, (Mutlak Vücûd) ta'bir etmesinden (Vücûdiye) yani, (Panteizm) mezhebi anlaşılmamalıdır. Muhyiddin'in Vâcib'ül-

Vücud'a Mutlak Vücûd demekden maksadı, onun illet ve illetlenmiş olmadığına işaret içindir.

Söyle de diyelim:

Mutlak Vücud demek, Allah'ın Zât'ı ve Vücud'u demektir. Mutasavvıfların İlim ve İrade gibi kadim sıfatlarla muttasıf olan Mutlak Vücud'u ile Filozofların Mutlak Vücud veya Cevher dedikleri arasında fark büyüktür. Felsefî bir meslek olan (Panteizm) ile Dinî bir mezhep olan Tasavvuf ve onun esas dayanağı olan Vahdet-i Vücûd görüşü birbirinden tamamen ayrıdır.

Vahdet-i Vücûd görüşü ile Panteizm birbirinden ayrı görüşlerdir dedik. Çünkü Panteizm'e göre, Allah, âlemdir; âlemin gayri Allah denilen bir şey yoktur. Hâlbuki Vahdet-i Vücûd'a göre, Yalnız Allah kendi nefsi ile kaa'im, kayıtsız Mutlak Vücuttur. Âlem ise, Allah ile mevcuttur. Âlem, vücud haysiyeti ile Allahın, aynı ise de eşyanın zât-ları, hususiyetleri, taayümleri haysiyeti ile Allah, eşyanın gayridir. Hak'kın vücudu vâcib ve kadimdir. Bu vücud, mecazen eşyaya nisbet edilip eşyanın vücudu denildiği vakitte ona mümkün ve hâdis denilir. Çünkü, eşya, bu vücutta, sonra zâhir olmuş ve olmaktadır. Allah, bir an onlara vücut vermese bütün eşya o anda yok olur. Zira, eşyanın aslı hâli sırf yokluktur. Ve Allah, Zât'ı bakımından âlemden müstağnidir. İlâhî Zât demek olan Mutlak Vücud'un, dışta, Allah'tan başka fertleri yoktur. Tabii Küllî'nin dışta mevcut sanılan fertleri de bu vücutla kaa'im geçici ve yok olucu sûretlerden ibarettir. Muhyiddin, Fütuhât'ının üçyüz yetmiş birinci bâbında: "Allah, Allah'tır; âlemin mevcut olması veya olmaması müsavidir" demiştir.

Kısaca, mutasavvıflara göre vücud birdir ve o da Allah'ın Vücûdundan ve Zât'ından ibarettir. Buna Mutlak Vücûd veya Vücûd-ı Baht, yani Sırf Vücud denilir. Bu vücud, hakikat hâlde şekil ve suretten, sınır ve kayitten, parçalanma ve bölünmeden münezzeh olmakla beraber bizim akıl ve hissimize nisbetle bir çok suretlerde görünür. İşte, bütün yaratıklar bu suretlerden ibarettir. Mutlak Vücûd asla değişip başkalaşmadığı hâlde bu suretler bir an bile değişmeden kalmazlar. Mutlak Vücud bakı olduğu hâlde bu suretler geçici ve yok olucudurlar. Şu hâlde, Mutlak Vücud, yaratıkların bâtını; yaratıklar da onun zâhidir. Hak'kın vücudu yaratıklara, yaratıklar da ilâhî sıfatlara ayna olmuştur. Vücûd, hakikati hâlde birdir. Allah'a nisbet edildikte ona Vâcib ve Kadim; ve mecazen yaratıklara nisbet edildikte de ona Mümkün ve Hâdis denilir.

Vahdet-i Vücûd'u inkâr edenler ise: Allah'ın vücudu başka, yaratıkların vücudu başkadır, Allah'ın vücudu vâcib ve kadim, yaratık-

ların vücudu ise hâdis ve mümkündür. Allah, yaratıkların vücudunu kendi vücuduna aykırı olarak yaratmıştır. Eğer, yaratıkların vücudu Allah'ın vücudu olsa Hâlık'ın mahlûkâtın aynı olması lâzımgelir, derler. Mutasavvıflar da buna şöylece cevap vermektedirler: Bizce Mutlak Vücûd, sizin bildiğiniz ikinci ma'kullerden olan yani, tahtında mün-deric fertlerine sübûtu yalnız zihinde olup dışta fertleri olmayan Cins ve Nevi külli kayramları gibi Külli ve Mücerred ma'nadan ibaret olmayıp, Allah'ın Vâcib ve Kadim olan vücududur. Bütün yaratıklar onun vücudu ile kaaimdir; onların, başkaca kendilerine mahsus müs-takil vücutları yoktur. Onlar, Hak'kın vücudunda meydana çıkıp görünmektedirler. Bu vücud, hakiki olan ve tek olan vücuttur. Onda bölünme ve parçalanma yoktur. Yaratıkların çoğalıp, fazlalaşmasın-dan onun da çoğalıp fazlalaşması gerekmez. Yaratıklar, Hak'kın vücudunun taayyünleridir. Lâkin, taayyün edici olan şey, yani Mutlak Vücud, taayyün etmiş olan şey, yani yaratıklar değildir. Yaratıklar, yaratık olmak bakımından Allah'ın gayridir. Vücûb ve Mutlak Gınâ, Allah'ın Zâtı iktizasıdır. Yaratıkların zatlarının iktizaları ise ihtiyaç ve zarurettir. Onların ilâhî vücuda olan bu ihtiyaç ve zaruretləri kendilerinden hiç bir vakitte ayrılmaz. Allah, vücud bakımından ya-ratıkların aynı ise de taayyün bakımından gayridir ve bu taayyün, bi-zim akıl ve hissimizdedir. Vücûdun hakikatı, bu taayyünden ötürü, asla değişip başkalaşmaz.

Görülüyor ki mutasavvıflar, her şeyin Allah olduğunu söylemiyor-lar, dolayısıyla, bütün kâinatın ulûhiyetine kail olmuyorlar; dolayısıyla de Göklerin ve Yerlerin yaratıcısı olan Allah'ın vücudunu inkâr etmi-yorlar. Tersine, Vücud'u müstakillen ona hasr ederek yaratıkları onun, vücudu ile kaaim sayıyorlar. Mutlak Vücuttan murad, Allah'ın Vü-cud ve Zât'ı olunca, onun, bir eşya gibi bilinmeyeceği ve hatta akıl ile de idrâk edilemeyeceği gâyet açıktır.

Yaratılış meselesinde Vahdet-i Vücûd görüşü ile, özellikle, Plo-tin'in Sudur ve İndimac'a dayanan Panteist görüşünü karşılaştırmak ve aradaki büyük farkı meydana çıkarmak ta pek yerinde olacaktır:

Plotin Panteizminde yaratılış, Aristo ile Eflâtun'un birleşimi olan Fiili Kuvve (Puissance Active) nazariyesine bağlıdır. Plotin'in fiili kuvve nazariyesi bir kabiliyyetler topluluğunun feyezânından ibarettir. Hâlbuki Muhyiddin'in Vahdet-i Vücûd felsefesinde feyezânın yeri yoktur. Zira, Vahdet-i Vücûd görüşüne göre, vücûd, vâcpte de müm-künde de, zât ve mâhiyetin aynıdır. Varlık, Mutlak Vücuttur; nisbet-ler hâlinde alınınca Tabiat; nisbetleri kuşatan Mutlak Ezelilik olarak alınınca Allah'tır; mâhiyet olarak alınınca, Zât'tır; mâhiyeti tahakkuk

etmiş fiil olarak alınınca da Vücud'tur. Mâhiyet ve fiil, aynidir. Böyle olunca da Zât, sıfatlarının; sıfatlar da tecellileri ve şunları olan Âlemin kendisidir. Vahdet-i Vücûd'a göre her şey ezelden mevcut olup ancak bâtından zâhire çıkar ki bu çıkış, bir kuvveden fiile çıkış değildir. Şu hâlde gerçekte bir tek vücut vardır, o da Allah'tır. O'ndan başka hiç bir şey yoktur. Hatta, eşya, vücudun kokusunu bile duymamıştır. Bundan ötürü de vücutta (Hulûl) ve İttihad) hiç bir suretle söz konusu olamaz.

Kısaca, Muhyiddin'in Vahdet-i Vücûd görüşü, Plotin'in Sudur ve İndimaca dayanan Panteizminden pek ayrı ve pak üstündür.

37- Muhyiddin, İnsanca ve huzur içinde yaşamak için şu nasihatlar da bulunmaktadır:

1- Acıkmadıkça yeme. Uyku basmadıkça uyuma. Az yemek ve az uyumak kalbe ferah verir.

2- Vaktini boş geçirme, dâima ibâdet ve hayırlı işlerle uğraş.

3- Herkes başka başka olduğundan herkesin hâl ve şânına göre güzel huylardan biri ile muamele et. Genellikle, herkesi sıkıntıdan kurtarmağa ve rahatlandırmağa çalış ki Allah senden râzı olsun.

4- Kimseye ağırlık verme.

5- Allah'ın yaratıklarına şefkat ile muamele et.

6- Suçları afv et.

7- Fenalığa karşı fenalıkla karşı koyma.

8- Kimseye öfke ve hiddet göstermemeğe çalış. Eğer böyle yaparsan nefsini terbiye ve islâh etmiş Şeytanı azâba sokmuş, Allah'ı da kendinden râzı etmiş olursun.

9- İnsanın kendi değil, fiili kötülenir.

10- Hâinlikten sakın. Zira, hâinlik Allah'a karşıdır. Hâinlerden herkes kaçır.

11- Emrinde bulunanlara esir muamelesi yapma.

12- Yalnız kendi canları için uğraşıp didişenlerle düşüp kalkma ve onlara, dinlerlerse, nasihat et.

13- Lokmanı helâl ara. Zira, Müslümanlığın esası, Dinin direği, helâl lokma üzerinde durmaktadır.

14- Dünya saltanatından yüz çevir. Zira, helâl mal israfa müsait değildir.

15- Cimri olma, fakirlikten ve yoksulluktan korkma.

16- Varlığında ve yokluğunda, sevinçli ve kederli zamanında, daima yoksulları doyur. Eğer böyle yaparsan hakikî rızık verici olan Allah ta dünyada ve âhirette seni doyurur.

17- Gönülleri gaflet ölümü ile ölmüş olanlardan ne kendi nefsin için ne de başkaları için lutuf ve ihsan kabul etme.

18- Vatandaşlarının hepsini bir gözle gör ve muamelede hepsini bir tut. Herkese kendi hakkını ver. Ancak, Âlim'in hakkı, kendisine saygı göstermek; Câhil'in hakkı, kendisine nasihat etmek; Gâfil'in hakkı, kendisini uyarmak; Çocuk'un hakkı da kendisine mülâyemet ve şefkat göstermektir.

19- Allah'ın sana nasıl muamele yapmasını istiyorsan sen de insanlara öylece muamele et.

20- Nefsînizden daima hesap sorunuz. Çünkü, nefsinden dünyada hesap sormazsan Hesap gününde de Allah'a hesap veremezsin.

21- Kötü işlerinizden ötürü daima Allah'a sığın ve O'ndan afv dileyin. Kötü işler yapmamak için de şu üç şeyden kaçın:

a- Gafletten.

b- Nefsin vesveselerinden lezzet almaktan.

c- Alışkanlığınıza esir olmaktan.

22- Tâat ve ibâdet, şevk ve gayreti artırır.

23- Çocuğuna Allah'ın Kitab'ını öğret; Din'i ve Ahlâh'ı korumasını sağla; küçüklüğünden Riyazete alıştır; kalbine dünya şehvetlerini sokma.

24- Allah'ı zikirden, Kur-ân-ı Kerim'i okumaktan, Hak yolundan sapmış olanları doğru yola iletmekten, Emr-i bilma'ruf ve Nehy-i anilmünkerden, dargınları barıştırmaktan, sadakaya teşvikten geri durma. Hâsılı, dilin, hep hayırlı sözler söylesin.

25- Doğru yolda git ve doğru arkadaş ve önder ara. Eğrilerden kaçın. Daima Allah'ı bilip tanıyanlarla düşüp kalk.

26- Seninle aynı i'tikad ve amelde olmayanlarla konuşma, fakat, aleyhlerinde de bir şey söyleme.

27- Ailenizle daima iyi geçinin.

28- Kadınları seviniz ve onları hoş tutunuz.

29- Herkes kendi vücudunun dış ve iç kuvvetleriyle bir topluluk gibidir. İnsan, dışı ve içi ile bir işe himmet ederse o işi başarabilir. Fakat, dışı başka içi başka olursa başaramaz.

30- Ve en nihayet, her gün, bulunduğun hâlden daha iyi bir hâle seni ulaştırması için daima Allah'a dua ve niyazdan geri kalma. Ve oturmanda ve kalkmanda daima Allah ile ol.

31- Sıradan insan, hayvanın bir üstü; fakat, Kâmil İnsân, yaratıkların en üstünüdür.

38- İmam Rabbânî (1563-1626) nin adı ve sanı Ahmed Faruki Al-Sirhindî'dir. Sirhind'te doğup yaşamıştır. Yaşadığı devir, Hindistan'da Ekber Şah'ın saltanat sürdüğü devirdir.

Bu zât, kendisinin Hz. Ömer'in soyundan geldiğini iddia etmiş ve Peygamberin bir hadisine dayanarak kendisinin İkinci Bin Yılın

Din Yenileyicisi (Müceddid-i Elf-i Sâni) olduğunu bildirmiş ve İmam Rabbânî adını takınmıştır. Bâkî Billâh Muhammed adında birine intisab ile Nakşebendiye Tarikatına girmiş ve sonra kendisi de bu Tarikatın (Müceddidiyye) kolunu kurmuştur. Eserleri arasında, özellikle, Muhyiddin'in Vahdet-i Vücut'una i'tiraz olarak yayınladığı (Mektûbât) adlı eseri müntesibleri arasında yaygındır. Ancak, hakikat açısından burada da bir teşbihle diyelim ki: Muhyiddin'in (Fusûs) u, Mutlak Vücûd'u i'lân eden Hazerât-ı Hams'ı müş'ir evrâk-ı Çinâriyye ise; Râbbânî'nin gölge varlıkları gerçek varlıklar sayan (Mektûbât) ı da bu evrâk-ı Çinâriyenin kaldırım hâşiyeleri gibidir.

Bu zat, Mevlânâ'nın felsefî görüşünü de anlayamamıştır.

39- Cavit Sunar; (Vahdet-i Şuhud-Vahdet-i Vücut Meselesi); Ankara, 1960.

Cavit Sunar; İmam Rabbânî'nin Tevhid Görüşüne Genel Bir Bakış; İlahiyat Fakültesi Dergisi; cilt: 1-4; s. 136-143; Ankara, 1956. Ayrıca bk. Cavit Sunar; Mistisizmin Ana Hatları; s. 139-140 ve oradaki ek not; Ankara, 1966.

40- Bedreddin Simâvî, pek büyük bir Din âlimi olmakla beraber büyük bir ihtilâlcidir de.

Bedreddin, bir çok büyüklerden ilim elde etükten sonra bir ara Tebriz'e giderek Timûr'un huzurunda yapılan ilim tartışmalarına katılmış ve orada büyük bir nam da yapmıştır. O, bir süre de Mısır Memlûklarının sarayında öğretmenlikte de bulunmuştur. Daha sonra Rumeli'ye geçerek Dinî-Siyâs ibir hayata başlamış, Edirne'de saltanat süren Yıldırım Bayazıt'ın oğlu Mûsâ Çelebi'nin Kadiaskerliğini yapmıştır. Daha sonra da dini alandaki büyük nam ve şânından ötürü kendini zamanın biricik (Kâmil İnsan)ı veya (Kutb)u saymış ve Din yolundaki bu Şah'lık, onda, dünya Padişahlığı ihtirasını da alevlendirmiş ve başına bir Mürid'ler ordusu toplamıştır. Fakat, onun bu müridler ordusu, özellikle, Yahudiler, Hristiyanlar ve maddi dünyanın servetine ve rahatına düşkün olanlardan kurulmuştur. En önemli çömezlerinden Börklüce Mustafa ile Torlak Kemâl de onun bu ordularını gerektiği gibi harekete geçiren iki büyük propagandacı idi. Bedrettin taraftarları Saltanatı bir hayli tehdit etmekle beraber nihayet Çelebi Sultan Mehmet, Bedreddin taraftarlarını dağıtmayı başardı ve Bedreddin'i de tutuklayarak huzurunda yargıladı. Bedreddin, bu yargılanmada ölüme çarptırılarak 1420 de Serez'de asıldı. Fakat, Bedreddin'den sonra ona bağlı olan ve kendilerine (Bedreddini)ler diyen kişiler yine de siyasi faaliyetlerini sürdürdüler.

Bedreddin'in kemikleri 1924 te İstanbul nakl edildi.

41- Abdulkadir Geylânî(H. 471-561)Kaadirî Tarikatının Kurucusu olup baba tarafından İmam Hasan'a, ana tarafından da İmam

Hüseyin'e bağlıdır. İmam Şa'ranî'nin (Tabakat)ında dediğine göre anneleri de Tasavvuf yolunda ulu bir kadın imiş. Nisbeti, Cüneyd'e dayanır.

Geylânî'nin kerâmetleri pek çoktur. Ma'nevi keşifleri ve ilmi verileri pek büyüktür. Her ilimden söz ederler ve özellikle Hanbelî ve Şafîî mezhebi üzere fetva verirlermiş. O, kalbi dünya ile meşgûl etmemişi tavsiye edermiş. Elbisesi üzerine sinek konmazmış. Bunun sebebini soranlara da: "Sinekler bana neye konsunlar ki bende ne dünyanın pekmezi, ne âhiretin balı vardır" dermiş. Ve yine, kendisinin irşad güneşinin kıyâmete kadar süreceğini iddia edermiş. Muhyiddin bile onu Fütûhât'ında pek yüceltmıştır.

Bursalı Şeyh İsmail Hakkı da (Ruh'ül-Beyân)ında Yâsin Sûresinin tefsirinde, evliya kerametlerinin maddî varlığa ve kalbe ait olmak üzere iki kısım olduğunu ve bunların ikisinin de Garb'ta Şeyh Ebu Medyen ile Şark'ta Abdülkaadir'da toplandığını söylemiştir.

Geylânî, hicrî 471 de doğdu, 488 te Bağdad'a gelip yerleşti ve orada öldü. Türbesi önemli ziyaret yerlerinden biridir.

O Behçet'ül-Esrar ve Ma'den 'ül-Envâr hâşiyesinde (s. 13-Mısır, h. 1304) şöyle der: "Mutasavvıf, uzuvları sâkin, kalbi mut'main, gönlü ferahla açılmış, yüzü nurlu, içi âbâd, Hak'ka bağlılığından ötürü bütün eşyadan ilgisini kesmiş bulunan kimsedir".

O, yine şöyle demiş: "Ey misli olmayan Zât-ı Esell ve A'lâ! Seni müşahede etmecliğim ve Senden başka bir şey görmemecliğim için benden Senin gayrin olan her şeyi yok et! Ey vücudun Vücudul Senden gayri mevcûd ve maksûd yoktur!".

42- Ahmed Al-Rufât (ölüm. H. 578) İmam Mûsa Kâzım'ın evlâtlarındandır. Hırka nisbeti de beş vasıta ile Şibli'ye ulaşır. Kendisinden ateşlere girmek, yılanlarla oynamak gibi bir çok hârikalar zuhur etmiştir.

O, şöyle demiş "Bütünlüğü ile bu olaylar âleminden yüz çevirip ilâhî aşkıta vücutlarını yok etmiyenler, iman halâvetinden, bilgi şarabı zevkinden dimağları yoksun kalır".

43- Mevlâna Celâleddin-i Rûmî hicrî 604 te Bilh'te doğmuş ve 672 de de 21 yaşında ikin ailece Konya'ya gelmiş ve orada ölmüştür. Mevlâna, Belhten hicret edip Nisâbur'a uğradıkları vakitte Feriduddin. Attâr ile de tanışıp konuşmuştur ki o zaman Attâr pek yaşlı imiş. Ve rivayete göre, Attâr, (Esrarname) adlı kitabını Mevlâna'ya hediye etmiş ve Mevlânâ da ondan pek faydalanmış.

Feriduddin Attâr, Nisâbur'lu olup Mecdüddin Bağdadi'nin mürididir. Geçliğinde attarlık yaparak hayatını kazanıyormuş. Sonra, Ta-

savvuf yoluna girmiş ve Tevhid'in bütün surlarına ve hakikatına vâkıf olmuş. O, şöyle demiş:

"Ma'nammı sırrı sensin ve geri kalan bir isimdir.

Gizli hazine sensin ve âlem bir tulsundur

Ve âşıklar, kendi vehimleri ile ma'uktan uzak düşmüşler

Ve bilmezler ki âşık kindir ve gönüllerini kaptırdıkları dilber nedir?"

Ve yine: "Karanlıkta âvâre dolayan güneş ışıkları Döndüler tekrar senin güneşinin dibine çöktüler."

Ve yine:

"Ey Şah! Tâ ebede kadar bütün âlemin meyli sanadır; O hâli gerek anlasın, gerekse anlamasın".

Attâr, hicri 627 de düşmanlar tarafından öldürüldü ki o zaman 124 yaşında olduğu söylenir. Kabri Nisâbü'r'dadır.

Büyük bir Türk âlimi, Mutasavvıfı ve Şair'i olan Mevlâna bilgisini, önce, babasından, sonra babasının halifesi Tirmizli Seyyid Burhaneddin Muhakkik'ten almış; Haleb'te de tahsil görmüş ve çağında, zâhiri ilim yolunda, bütün hocalarını aşarak, babası gibi büyük bir i'tibara mazhar olmuştur. Selçuklu İmparatorluğunda yüksek bir fikir adamı olarak parlayan Mevlâna altmış iki yaşında iken Şems-i Tebrizi'nin Konya'ya gelmesi ve onun fikir ve duygu dünyasını kökünden değiştirmesi ile büyük bir gönül adamı oldu ve ölünceye kadar da ilâhî aşk yolunda gözü Şems'ten başkasını görmedi ve gününde Şems'ten başkasını bulmadı.

Mevlâna diyor ki:

"Allah'ın velîleri ile dizdize oturmak gerekir ve bu yakınlığın büyük eserleri vardır".

"Gönül darlığı, bu âleme gönül bağlamaktır; âzâd olmak istersen, bu âlemde kendini yok bil".

"Benim ölümünden ötürü gamlanmayınız. Zira, Attâr'ın nuru, 150 yıl sonra Mansûr'un ruhuna tecelli eyledi ve onun mürşidi oldu. Siz de her hâlette beninle olunuz."

44- Şems-i Tebrizi, bir çok ulularla düşüp kalkmış ve Hak yolunda durmadan seyahatlar yapmış bir mutasavvıftır. O (Makalât) adlı kitabında belirttiğine göre, başlangıçta Tebriz'li Ebu Bekr adında birinin müridi imiş, fakat, bu zat, onu kemâle ulaştıramamış ve o da bu sebeple ve Şeyh aramak üzere yollara düşmüş ve en sonda da Konya'da Mevlâna'yı bulmuş. Şems, bu seyahatlarında Şahabeddin Sühreverdi-i Maktûl; ve İbn Arabî ile de tanışmıştır.

Şems, kendi aşk hâllerinden söz eden (Makalât, adlı eseri ile tanınır ki bu eseri onun kendinden başka kimse anlayıp tefsir edemez.

Rivâyete göre, Şems-i Tebrizi, hicri 642 de Konya'ya gelmiş ve akşam üstü öğrencileri ile Medreseden evine dönen Mevlânâ'nın atının dizginini tutarak ona: "Ey Müslümanların atası, Bayezid-i Bistâmî'ni büyüktür yoksa Peygamber Muhammed Mustafa mı? diye sormuş. Mevlâna da: Peygamber büyüktür diye cevap vermiş. Fakat, bu kere de Şems demiş ki: nasıl olur? Çünkü, Peygamber diyor ki: (Ya Allah, Seni sana has olan bilgi ile bilemedik). Fakat, Bâyezid diyor ki: (Benim şânım ne büyüktür ve ben Sultanların Sultanıyım). Bunun üzerine de Mevlânâ şöyle cevap veriyor: Bâyezid'in susuzluğu bir katradan giderildi, ve onun kavuştuğu nur onun evinin penceresine göredir. Fakat, Peygamberde susuzluk susuzluk üstüne idi ve sinesi (Göğsünü şerh etmedikmi?) âyeti üzre Allah tarafından pek genişletilmişti. Onun için o hiç bir zaman suya doyamadı, içtikçe susuzluğu arttı ve her gün Allah'a biraz daha yaklaşmak diledi. Bu cevap üzerine Şems bir na'ra attı ve düşüp bayıldı."

İşte, bu olaydan sonra da Mevlâna ile Şems arasındaki meşhur halvetler başladı, ve Şems, Mevlânâ'ya (Zevk) ve (Hâl)i aştı. Ancak, bu ilâhî halvetin ma'nasını kavrayamayan sözde dervişler, Mevlânâ'yı baştan çıkardı diye, hicri 645 te bir akşam karanlığı vakti Şems'i bıçaklayıp katl ettiler ki bu kaatil çetesi içinde Mevlânâ'nın ortanca oğlu Âlâeddin'in de bulunduğu söylenir. Ve bu kaatiller, kısa fasılalarla. Allah tarafından birer bahane ile ölüp gittiler.

Şems'e sormuşlar: "Makbûl mürid kimdir? Cevap vermiş: "Şeyhinden başka yabancı bir kimse ile asla sohbet etmeyendir".

Burada Şems dolayısıyla şuna da dokunalım ki bir görüşe göre Mevlevîlikte iki kol vardır: biri Veled kolu, diğeri de Şems kolu.

Veled kolu, zahittir, Ehl-i Sünnete bağlıdır ve Gülbanklarının sonunda sadece (Dem-i Hazret-i Mevlâna) derler ve Şems ile İmanı Ali'yi anmazlar.

Şems kolu ise rinttir, Hazret-i Ali'ye ve Ehl-i Bety'e bağlıdır ve Gülbanklarının sonunda, mutlaka (Dem-i Hazret-i Mevlânâ, Sırr-ı Şems-ı Tebrizi, Kerem-i İmam Ali) derler.

Fakat, başka bir görüşe göre de Mevlevîlikte iki kol değil, ancak, iki neş'e vardır.

45- (Lâ İlâhe İllallah) tevhid kelimesi, şu üç tevhidi içermektedir:

a- (Lâ Ma'bûde İllallah) ki bu tevhid halka mahsus tevhittir.

b- (Lâ Maksûde İllallah) ki bu tevhid okumuşlara, âlimlere mahsus tevhittir.

c- (Lâ Mevcûde İllallah) ki bu tevhit te hem zâhir hem bâtın ilmini kendinde toplamış olan âriflere mahsus tevhittir.

İşte, asıl Tevhid, bu üçüncü şekil Tevhittir. Çünkü, (Lâ ma'bûde illallah) tevhidinde nefse ve arzuya ait şirk vardır. (Lâ maksûde illallah) tevhidinde de vücuda ait şirk vardır. Fakat, vücutta çokluk tevehhüm ederek başka bir şeye ve özellikle, insanın kendi nefesine vücut vermesi büyüö bir yanlışır. Zira, bütün hayr ve kemâlin başı Vücuttur; bütün hayr ve kemâl da Allah'a ait olmakla demek ki vücut, yalnız, Allah için sâbit olabilir, insan için değil. Nasıl ki bütün şerrin ve noksanlığın başı da Adem'dir. Zira, Adem, mümkünlerle ilgilidir, dolayısıyla de şerler ve noksanlıklar ona aittir.

İşte, bu yukarıdaki sözlerimiz de Vahdet-i Vücûd görüşünün kısaca bir açıklanmasıdır ki Tasavvuf ta bundan başka değildir.

Tasavvufta yol, insanın kendi gönlüdür; bu yolun yolcusu da insanın kendisidir; yola gitmek te insanın kendiliğinden gitmek ve gelmek te insanın kendisi olmaksızın yine insanadır. Bilmekten maksat ta hakikatı anlamak; Bulmak'tan maksat ta şuhut ve ayân ile Hak'kı görmektir. Olmak ta ikilik, birleşme ve ayrılma olmadan Bir'liğe er-mektir. İttisâl, İnfisâl ve Hulûl gibi kelimeler, bir dış, bir iç ve gayriliği gerektirir. Hâlbuki Allah,kendinden başka bir şeyle birleşmek (İtti-had) ten münezzehtir. Çünkü, Allah'tan gayri ne vardır ki o olsun? Ve Allah nenin gayridir ki o, onunla birleşsin? Şu hâlde, Bir tek Allah vardır ve onun birliği de ikiliksiz birliktir.

46- Bursalı Şeyh İsmail Hakkı'nın Allah'a şu yakarışı ne kadar yerindedir:

Ya ilâhî, sırât üzre duranlardan eyle bizi.
Doğru yürüyüp Cennete girenlerden eyle bizi.
Sakla ateşten tenimiz, yakma öde harmanımız
Havz-ı Kevser başına erenlerden eyle bizi.
Ente'l-Hayy, Ente'l-Bâki, sürme kapından müştâkı
Varıp cemalini yarın görenlerden eyle bizi.
Pervâz eyleyip dünyadan, güzer edecek fenâ'dan
Bakaa bahçesinde gülün derenlerden eyle bizi.
Ağlayıp, inleyip der Hakkı Ya Rab! Zât'ın hakkı
Bezm-i Vahdette zevki sürenlerden eyle bizi.

ve yine:

Ya ilâhî! Cennet-i didâr kıl me'vamızı.
Bezm-i hâssından şuhud-ı zât'a ver sevdamızı.
Âşık ü Zâhid meyanında yeter bahs ü cedel
Vasl-ı didârın hakkı fasl eyle da'vamızı.

47- İsra' Sure-i; Âyet: 72-73.

BAKILAN KİTAPLARDAN BAZILARI

- Abu Al-Atâ Al-Bekrî; İ'tirafât Al-Gazâlî; Beyrut.
- Abu Al-Mugîs Al-Huseyn b. Mansûr Al-Hallâc Al-Beyzâvî Al-Bağdadî; Kitâb Al-Tavâsîn (Yayınlayan, L. Massignon), Paris, 1913.
- Abu Bekr Abdurrezzak; Huccat Al-Gazâlî; Mısır.
- Abu Bekr Muhammed Al-Kelâbâzî; Al-Taarruf li-Mezheb-i Ehl Al-Tasavvuf; Mısır 1932.
- Abu Nuaym Al-İsfahanî; Hilyat Al-Evliya; Mısır, 1932.
- Abu Talib Al-Mekkî; Kût Al-Kulûb; Mısır, 1932.
- Abdulaziz Al-Deyrîmî; Taharât Al Kulûb; Mısır, 1296 (H).
- Abdûlbakî Gölpinarlı; Mevlâna Celâleddin; İstanbul, 1951.
- Abdülkadir Al-Geylânî; Min Kitâb Al-Guniye; Mısır, 1359 (H).
- Abdülkadir Al-Geylânî; Fütûh Al-Gayb (Behçet Al-Esrar kitabı kenarında); Mısır, 1304 (H).
- Abdülkerim Al-Osman; Al-Dirasât Al-Felsefiyye İnd Al-Müslimin v'al-Gazâlî; Kahire, 1963.
- Abdülkerim b. Hevazın Al-Kuşeyrî; Risale; Mısır, 1940.

- Abdüllâtîf Al-Taybâvî: Al-Tasavvuf Al-İslâmî Al-Arabî; Beyrut, 1928.
- Abdurrahman Al-Saffurî Al-Şâfiî; Nüzhet Al-Mecalis ve Müntahab Al-Nefâis; Mısır, 1370 (H).
- Abdurrahman Câmî; (Türkçe çev.) Lâmiî; Nefahat Al-Üns; İstanbul, 1270 (H).
- Abdurrahman Câmî; Al-Durrat Al-Fâhire; Mısır, 1328 (H).
- Abdurrahman Al-Sülemî; Tabakat Al-Sûfiyye; Mısır, 1953.
- Abdülvehhab Al-Şa'rânî; Tabakat Al-Kübrâ; Mısır, 1358 (H).
- Abdülvehhab Al-Şa'rânî; Al-Yevâkit v'al-Cevâhir; Mısır, 1305 (H).
- Abdülvehhab Al-Şa'rânî; Letâif Al-Minen v'al-Ahlâk; Mısır 1311 (H).
- Ahmet Avnî Konuk; Vahdet-i Şuhud ve Vahdet-i Vücut Münakaşaları; Yazma, (Osman Ergin'den istinsah).
- Ahmet Avnî Konuk; İmam Rabbânî ve Mektubâtı; Yazma, (Osman Ergin'den istinsah)
- Ahmet Hilmi (Hocazade); Hadikatülevliya; İstanbul, 1318 (H).
- Ahmet Hilmi ((Şehbenderzade); Tarih-i İslâm; İstanbul, 1326 (H).
- Ahmet Rifat; Mir'âtülmakasıt; İstanbul, 1293 (H).
- Ahmet Ziyaettin; Câmî'ul-Usûl fî beyan'it-Turûk; İstanbul, 1313 (H).

- Aziz b. Muhammed Al-Nesefî; (Türkçe çev.) Hâfız Mehmet; Zübdet Al-Hakayik (Gâyet'üd-De-kayik adı ile); Mısır, 1291 (H).
- A.J. Arberry; The Legacy of Persia; Oxford. Uni. 1953.
- A.J. Arberry; Sufism; London, 1950.
- A.J. Winsinck; La Pensée de Ghazalî; Paris, 1924.
- Bedrettin Sîmâvî; (Türkçe çev.) Mustafa Rahmi Balaban; Vâridât; İstanbul, 1947.
- Cavit Sunar; Vahdet-i Şuhud-Vahdet-i Vücut Me-selesi; Ankara, 1960.
- Cavit Sunar; Mistisizmin Ana Hatları; Ankara, 1966.
- Cavit Sunar; Tasavvuf Tarihi; Ankara, 1975.
- Cavit Sunar; Melâmîlik ve Bektâşîlik; Ankara, 1975.
- Cavit Sunar; Varlık Hakkında Ana Düşünceler; Ankara, 1977.
- Cemalettin Eb'il-Ferec Al-Cevzi; Safvet Al-Safve; Haydarabâd, 1355 (H).
- Claud Field; The Confessions of Ghazali; London, 1909.
- Dwight M. Donaldson; Studies in Muslim Ethics; London, 1953.
- Edward G. Brown; A Literary History of Persia; Cambridge Uni. 1951.
- Evelyn Underhill; Mysticism; Uni. Paperbacks, 1960.
- Etienne Gilson; God And Philosophy; Yale Uni. 1957.
- E. George Godwin; The Great Mystics; London, 1945.
- Fahrettin Irâkî; (Türkçe çev.) Safvet Yetkin; Parlı-tılar; İstanbul, 1948.

- Feridüddîn Attâr; (Türkçe çev.) M.Z.K.; Tezkeret'-ül-Evliya; İstanbul, 1964.
- Feridüddin Attâr; (Türkçe çev). Abdülbakî Gölpinarlı; Mantık'ut-Tayr; İstanbul, 1963.
- Ferid Kam; Vahdet-i Vücut; İstanbul, 1331 (H).
- F.G. Happold; Mysticism; Penguin Books, 1963.
- Gazâlî; Al-İhya Al-Ulûm Al-Dîn; Mısır, 1934.
- Gazâlî; Al-Cevâhir Al-Gavâli (Kimyâussaâde, Mişkâtülenvar ve Risaletüledünniyye ile birlikte); Mısır, 1934.
- Gazâlî; (Türkçe çev). Said ve Zihni Efendiler; Al Munkiz min Al-Dalâl; İstanbul, 1289 (H).
- Gazâlî; (Türkçe çev.) Mustafa Rahmi Balaban; Kimyâussaâde; İstanbul, 1953.
- H.A.R. Gibb; Muhammedanism; Mentor Books, 1955.
- H.A.R. Gibb ve J.H. Kramers; Shorter Encyclopedia of İslâm; Leiden, 1953.
- Homer Smith; Man And His Gods; New York, 1956.
- Hujvîrî; (İng. çev.) R.A. Nicholson; Kashf'al-Mahjub; Leiden, 1911.
- İbn Al- Arîf; Muhasin Al- Mecâlis; Mısır.
- İbn Haldûn; (Türkçe çev.) Ahmet Cevdet; Mukaddeme; İstanbul, 1277 (H).
- İbn Saad; Al-Tabakat Al-Kebîr; Mısır, 1358 (H).
- İbn Teymiyye; Mecmuât Al-Resâil; Mısır, 1341-1349 (H).
- İbrahim Hakkı Erzurumlu; Ma'rifetnâme; İstanbul, 1330 (H).

- Imam Rabbânî; (Türkçe çev.) Müstakim Zade Süleyman; Mektûbât; İstanbul, 1270-77 (H).
- Ismail Ankaravî; Minhâc Al-Fukarâ; İstanbul, 1286 (H).
- İslâm Ansiklopedisi. (Millî Eğitim Bakanlığı Yayınlarından).
- İsmail Fennî; Vahdet-i Vücud ve Muhyiddin Arabî; İstanbul, 1928.
- Ismail Hakkı Bursalı; Ruh'ül-Beyan; İstanbul, 1285 (H).
- Ismail Hakkı Bursalı; Kitab Al-Necât; İstanbul, 1298 (H).
- Ismail Hakkı Bursalı; Lübbüllüb ve Sırrussır; İstanbul, 1328 (H).
- Ismail Hakkı İzmirli; Yeni İlm-i Kelâm; İstanbul, 1939-1941.
- Israel I. Mattuck; The Thought of The Prophets; 1953.
- John Ferguson; Encyclopedia of Mysticism; London, 1976.
- John Kingsly Brige; The Bektashi Order of Dervishes; London, 1939.
- Kemalettin Harirî; Tıbyan Al-Vesail Al-Hakayık fî Beyan Al-Selâsil Al-Tarâik; Yazma; Fatih Kitaphı, No: 1430-1432.
- L. Massignon; Quatres Textes; Paris, 1914.
- Margaret Smith; Readings From The Mystics of İslâm; London, 1950.
- Margaret Smith; Al-Ghazali, The Mystic; London, 1944.
- Margaret Smith; Rabia, The Mystic; Cambridge Uni. 1928.

Mehmet Ali Aynî; Tasavvuf Tarihi (Cilt. I); İstanbul, 1340 (H).

Mehmet Ali Aynî; Tasavvuf Tarihi (Cilt. II); Taş Basma; İstanbul.

Mehmet Ali Aynî; Huccat'ül-İslâm Gazâî; İstanbul, 1327 (H).

Mehmet Nâil; Rişte-i Cevâhir; İstanbul, 1257 (H).

Mehmet Said; Gülşen-i Maârif; İstanbul, 1252 (H).

Muhyiddin Arabî; Futûhât Al-Mekkiyye; Mısır, 1299 (H).

Muhyiddin Atrabi; (Türkçe çev.) Nuri Gencosman; Fusûs Al-Hikem; İstanbul, 1952.

Muhyiddin Arabî; Zahâir Al-A'lâk fi Şerh Terce-man al-Aşvâk; Beyrut, 1312 (H).

Muhyiddin Arabî; Tedbirât Al-İlâhiyye fi Memleket Al-İnsaniyye; Yazma.

Mevlâna Celâleddin Rûmî; (Türkçe çev.) Abdül-bakî Gölpinarlı; Dîvân-ı Kebîr; İstanbul, 1957-1960.

Mevlâna Celâleddin Rûmî; (Türkçe çev.) Veled İzbudak; Mesnevî; İstanbul, 1966.

Mevlâna Celâleddin Rûmî; (Türkçe çev.) Abdül-bakî Gölpinarlı; Fîh-i Mâ Fîh; İstanbul, 1972.

Mevlâna Celâleddin Rûmî; (Türkçe çev.) Nuri Gencosman; Mevlânâ'dan Seçme Rubâîler; Ankara, 1964.

M. Reşit Rıza; Medâric Al-Sâlikîn; Mısır; 1331 (H).

Mes'udî; Murûc Al-Zehab; Mısır, 1948.

- M.M. Sharif; A History of Muslim Philosophy; Wiesbaden, 1963.
- Ömer Rıza Doğrul; Tasavvuf; İstanbul, 1942.
- R.A. Nicholson; The Mystics of Islâm; London, 1914.
- R.A. Nicholson; A Literary History of Arabs; London, 1950.
- R.A. Nicholson; Rûmî Poet And Mystic; Cambridge Uni. 1953.
- R.A. Nicholson; Studies in Islâmîc Mysticism; Cambridge Uni., 1921.
- Sâdık Vîcdânî; Tomâr-ı Turuk-ı Aliyye; İstanbul, 1338-1340 (H).
- Seyyid Ali Al-Hâlidî; Câmî Al-Usûl; Şam, 1938.
- Seyyid Şerîf Cürcânî; Ta'rifât; Mısır, 1938.
- Süleyman Dünya; Al-Hakika fil-Gazâlî; Mısır, 1947.
- S. Spencer; Mysticism in World Religion; Penguin Books, 1963.
- S. Tritton; Muslim Theology; London, 1947.
- Şehabettin Sühreverdî; Avârif Al-Maârif (Gazâlî'nin İhyâ'sının hâşiyesinde); Mısır, 1292 (H).
- Şahabettin Sühreverdî; (Türkçe çev.) Safvet Yetkin; Nur Heykelleri; İstanbul, 1949.
- Şehristanî; Al-Milel va'l-Nihal; Mısır, 1949.
- Şerefeddin Yaltkaya; Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedrettin; İstanbul.
- Şems-i Tebrîzî; (Türkçe çev.) Nuri Gencosman; Makalât; İstanbul, 1974.

Şeyh Hüseyin Sa'dettin; İlm-i Tasavvuf; İstanbul, 1341 (H).

Vergilius Ferm; Encyclopedia of Religion; Neew York, 1945.

W. Bartold; (Türkçe çev). Fuad Köprülü; İslam Medeniyeti Tarihi; İstanbul, 1940.

Walter T. Stace; The Teachings of The Mystics; Mentor Books, 1960.

W.M. Gomery Watt; Muslim Intellectual; Ed. Uni., 1963.

W.R. Inge; Mysticism in Religion; London, 1947.

Yâkût Al-Hamevî Al-Rûmî; Mu'cem Al-Udebâ; Mısır, 1938.